

Т. б. б.
393

НАША СТАРА ТРГОВИНА

ПРИЛОЗИ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ И ЕТНОГРАФСКИ

ОД
ДРАГИШЕ ЛАПЧЕВИЋА

БЕОГРАД
ШТАМПARIЈА „МИРОТОЧИВИ“ — КНЕЗ МИХАЈЛОВА 54.
1926.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

PHYSICS DEPARTMENT

PHYSICS 309

PROFESSOR OF PHYSICS

10 = 39368967

УНИВ. БИБЛИОТЕКА
И. Бр. 45401

НАША СТАРА ТРГОВИНА

ПРИЛОЗИ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ И ЕТНОГРАФСКИ

ОД

ДРАГИШЕ ЛАПЧЕВИЋА

БЕОГРАД
ШТАМПARIЈА „МИРОТОЧИВИ“ — КНЕЗ МИХАЈЛОВА 54.
1926.

мудар, одлучан, побожан, па је границе своје државе проширио и на север и на југ, и на исток и на запад“ или: „смрћу храброг и мудрог цара дошао је на престо његов слаби и нејаки син, што доведе до распада државе“ и т. д. и т. д. Ништа њима не смета што управо историја нашега народа и у далекој и у скорој прошлости показује да је било врло способних владара са малим државама, који су били врло несретни, као што је било врло неспособних владара, који су били врло сретни и владали великим државама.

Ко буде у будуће писао нашу историју, мора, пре свега, имати пред собом на расположењу велики материјал о нашем материјалном и духовном стању, мора поклонити особиту пажњу социјалним факторима и економским условима под којима су се поједини периоди наше историје одигравали.

Зато, управо, да би наши будући историци имали што више такве грађе, ја и пишем и штампам ове књиге, у којима се та грађа или сасвим изнова сабира (што је најчешћи случај) или се прибира с разних страна и, колико толико, систематиче. Што више и, поглавито, потпунија дела нисам у стању дати, узрок је једини у несретном и проклетом новинарском раду, којим морам да се бавим, те не доспевам да се сав посветим пословима који су ми у вољи и за које имам чак и потпуне концепције...

Д. Л.

ДУШАНОВ ЗАКОНИК О ТРГОВИНИ

И пре Душана је трговина регулисавана законским прописима и трговинским уговорима закључиваним с иностранством; али је тек од Душана, у његову Законнику, трговина нашла потпунију заштиту, често пута врло сурову, разуме се према наравима које су у томе добу владале.

Пре свега, места која су трговању намењена, имала су и један крупан, за оно време, задатак да реше: да враћају хришћанству (православљу) оне, који су се од њега били удаљили. Отуда и онај законски пропис: „*Велика Црква по свима градовима и трговима да постави проповоде који ће повратити хришћане што су се обрадили у веру латинску, и да се изда заповест духовна, да се сваки враши у хришћанство*“. (Чл. 7.). Душанов Законик није, као што се види, католичку веру признавао за хришћанску, а тргове је сматрао за најпогодније ради повраћања људи у хришћанство, јер су тргови, поред панађура, били они, на које се свет највише стицао.

Интересантна је, међутим, заштита која је трговцима и трговини давата: „*Трговци који греду по*

царевој земљи, да нести вољан никоји властелин или који љубо човек забавити по силе, а или разбити купљу а динаре му силом наврешти. Кшо ли се најде силом растоварив или развалив, да плаши 5 саш (500) перпер“. (Чл. 118). Још за Стефана Првовенчаног важио је пропис, по коме „у којој ли се жује што испакости, ша-зи жуца воља да да кризце воља да плати“. За краља Милутина се отишло још даље: „да при којем их селе штета најде, да плати село ближње; ако село не плати, да плати краљевство ми“.

Интересантан је овај пропис Душанов, којим се, уз прописивање за оно доба врло велике казне, обуздава самовоља и насиље властеле и обезбеђује трговина.

Тај смисао има и пропис по коме „трговци који продају скрлаш боље и горе врсте да пушују слободно без смешње по мојој царској земљи и да продају и купују слободно“. (Чл. 119.). Овај је пропис у толико интересантнији, што га, у ствари, нема ни у једноме трговинском уговору, те је потекао извесно, из неке нарочите потребе.

Колико је трговина обезбеђивана и колико је њојзи слободе давано, доказује и овај пропис: „Забрањује се царскоме царинику да кога било омеше, или задржи, те да му своју робу прода у бесцење; свакоме су отворени и слободни тргови, и свак да слободно носи своју робу куда хоће“ (чл. 120.). Колико је та слобода ишла, показује следујући пропис: „Да нести вољан властелин ни мал ни велик, ни кшо љубо, задржашти и заручити своје људи или иче трговце да не греду на тргове цареве. Да греде

всак свободно“. (Чл. 121.). У вези с тим је укинуто и наметање својих производа, по ономе пропису Милутинову: „И да им се не намешује без воље месо купиши, или браве, или свињије, или краљево или чије годе, ни малу ни велику куйљу“.

А за све противне радње (из чл. 118, 119, 120 и 121) прописане су и врло строге казне: „Ако ли који властелин задржи трговце, да плати 300 перпер; ако ли га цариник задржи, да плати 300 перпер“. (Чл. 122).

Душанов је Законик забранио Сасима да секу гору, с једним изузетком: „Нико да не забрани Сасину где колико јест шребе тргу толико-зи да сече“ (чл. 123.).

Колико се Законик старао не само за удобност трговаца, већ и за њихову безбедност, показује један врло интересантан пропис, који, управо, одговара ономе добу: „Кад се догоди да на превођиште у неко село дођу трговци, а управник или господар онога села не пусти их да у селу преноће, тај господар или управник и село дужни су све накнадиши што би пушник изгубио зато што га нису у село пустили“ За јачу сигурност су трговце морале страже једна другој предавати, ако би им се што десило а страже биле неуредне, одговарале су и страже и кефалије (чл. 160). Златари су могли радити само на трговима (чл. 168), а по селима не (чл. 169).

Као што се види, Душанов Законик је на врло категоричан начин узимао у заштиту трговце и трговину — чак и мимо трговинске уговоре и више него што су о томе прописа имали трговински уговори.

Толика брига Душанова Законика о трговини сасвим је разумљива: она је била та, која је снабдевала земљу с разноврсном робом, које она није имала а која је безусловно била потребна, као што су: со, скрлет, разноврсно одело и тканине за одело, оружје, стакло и т. д. Али је она, што је још важније, куповала у земљи и извозила: дрво, катран, разноврсно крзно, вуну, сир, суво и усољено месо, масло, жито, брашно, сочиво и т. д. и т. д.*)

*) На неколико места помињући трговце и занатлије (златаре и рударе), Душанов Законик на једноме месту говори, у ствари, о *шалежу* трговаца и занатлија, пружајући им право да из својих *дружина* имају пороту за суђење. То прописује чл. 152. Тамо се они називају *средњим људима*, за разлику од властеле и од невластеле. То је, у исто време, посредан доказ о томе: да се *шалеж* трговаца и занатлија за Душаново доба већ био исформирао, и да је тај *шалеж* имао своје *дружине*, којим су се именовом тада звали познији *еснафи* и *цехови*.

ТРГОВИНА У ПОЧЕТКУ XIX ВЕКА

— — —

Притиснути једним отмичарским режимом и у непрестаним устанцима и ратовима, Срби под Турцима нису могли трговати — готово све до предизмак XVIII века. Патријарх Мојсије је из Новог Пазара писао митрополиту Вићентију: да је мало народа остало у старој српској земљи, а и то мало да је сиромашно; што имућније беше, то пређе у северне крајеве („Споменик“ LI, 117). Да је то истина, потврђују и синђелије патријарха Арсенија, у којима се он обраћа „трговцима, занатлијама, кметовима и руфетима“ („Споменик“, LV, 2 и 3).

Тек при крају XVIII и у почетку XIX века отпочињу поједини наши људи трговати. Па и тада „тек по неки трговац на селу, који је куповао свиње и осталу стоку, као и кожу од звериња, восак, мед и друге ситнице, ако је био у читавој нахији“ (В. Карић, „Србија“ 150).

О томе прича кнез Милош: „...мати ме моја да у службу код марвених трговаца које сам три године служио; и кроз кратко време с њима ходио сам трговине ради у Задар, и у Венецију ... Милан пак

брат већ је зачео и трговину марвену водити који сад и мене к себи у радњу узме („Споменик XXI, 3).

Чак и доцније (1829) Пирх је затекао у Трстенику пазарни дан у недељу и куповину боја, кућних и пољских ствари, које сељаци сами не праве; на путу за Смедерево је сретао многа мала теретна кола, натоварева већином кожама или вуном; поред њега су прохујали на коњима српски трговци; пресретао је кириције у њиховој шареној, разноликој ношњи, како терају пред собом коње јако натоварене сољу, тканинама и вуном, без мало као оно:

Кад на друму царевоме дође,
из свијета срете ћириције
И пред њима ћирицију Рада,
Ђе ћерају шездесет товарах
Све на голо вина и шенице.

Француски конзул чак и 1834 године саопштава својој влади: „У ствари нема овде никакве фабриције осем домаће радиности и неколико колиба у које се скупљају по 7—8 људи, те ткају груба вумена и костретна ткања.... Исхрањују у шумама огроман број свиња... Годишњи извоз свиња за Аустрију, Чешку и Ломбардију је 125.000 комада... Усољено свињско месо, заједно са сланином, продаје се по 25 дин. пара килограм... Коњи су по 25 до 50 франака...“ („Споменик“, XXIV, 25 и 26).

Ту ништа није помагао ни чл. 45. Устава од 1838 год.: „Будући да је трговина у Србији слободна: то сваки Србин може је упражњавати слободно, и неће се никад дозволити ни најмање ограниченије ове слободе, само ако Књаз у сагласију са

Совјетом Земаљским времено ограниченије ког предмета трговине не нађе неопходним“. Колико је тај пропис био узалудан, најбоље се утврђује фактом: да је до кнеза Михаила у Србији искључиво важила страна валута (чак и неки новац којег су на своју руку ковали домаћи Јевреји), а од кнеза Михаила готово до 1880. год. поглавито страна валута.

Тек кад се покупе и среде та објективна факта која говоре о готово тоталној неразвијености трговине, у другој светлости нам долази и кнез Милош и повика на његову трговину! Он је, осем тога, да би подигао српску трговину, особито са иностранством, ставио на расположење првим београдским трговцима знатну суму новаца, још с малим интересом. Браћи Херман, његовим банкарима, наређено је било да српским трговцима отворе кредит код трговачких кућа у Бечу, Пешти и Трсту.

Тако је крчио пута трговини кнез — чобанин. А његово сопствено трговање долази у сасвим другој светлости кад се зна: да тада готово трговине није било и да јој је он морао пута крчити...

ЗАНИМАЊА ПРИ ПОЧЕТКУ XIX ВЕКА

Колико су у нас у старовреме били развијени занати, као несумњив доказ служи факт: да је још 1669 године у Скопљу било 700 кожарских занатлија!

Турци су, разуме се, врло успешно смањивали број Срба занатлија, док их из градова нису сасвим протерали.

Још горе је било с рудницима: Турци су затекли били једну изванредно развијену рударску радњу, па су је сасвим угасили; Карађорђе је на ново предузео копање злата, сребра и гвожђа („Споменик“, XXIV, 25).

Зато су преовладала турска (односно арапска и персиска) назвања занимањима: калауз, мазатроп, сензал, бакал, абација, терзија и т. д.

По ослобођењу Србије су још најбоље радили ножари, мутувџије, ужари, казанџије, калајџије, кујунџије, грнчари и израђивачи дрвених судова, тек доцније абације, терзије и сарачи.

Највише су у части били *свињарски трговци*. Кад они преко својих *калауза* јаве да долазе тога и тога дана у извесно село да *луче свиње*, калаузи

то објаве сељацима и сељаци на одређено место свиње дотерају. Трговац, тада, излучује (лучи) свиње које су за њега, погађа се са сопствеником и плаћа. Пошто одлучи све свиње и затвори их да преноће у једноме *обору* (то је тако звано *збијање*), најми *момке* који их, под *надницу*, гоне тамо где ће све свиње у једном *обору* *скупити*. Купована је само *палоција*, мршава свиња дорасла за гојење, па је гоњена на скелу у Митровицу (шабачку,) где је продавана, или даље, у Шопрон обично. Калаузу је плаћана *калауштина*: у последње време негде *половница* а негде и читав *цванцик*. Раније је калауштина износила 20 пара, највише *грош*. Свиње су погађане на *грошове* и *шалире*, доцније на *цванцике*, *рубље* и *дукате*.

Свечано се ишло и на пазарни дан: натовари се товар (житом, ракијом, судовима и т. д.), па се иде у град на кочак, у очи пазарног дана. У механи се ноћи, ако је ружно време; ако је лепо — у близини града, те се коњ напаса, па се порани и у зору стигне на пазар. На пазару се товар растовари, па кад се прода, сељак купи што му треба, обично со и за децу, ради радости, сомун, и онда се дубоко у ноћ враћа кући.

Пазарнога дана се у граду стицао и велики број просјака, који су тражили милостињу. Ниједан од њих се празне торбе није враћао кући, већ је добивао пуне комада хлеба, воћа, сира, чак и меса! (На гласу су били многобројни *бишољски слепци*. И слепци и други просјаци су се намножили били још док су уз манастире трајале установе *немоћнице*, које су, услед осиротелости манастира, укинуте. Тада су просјаци пошли по свету, по пазарним данима и панађурима).

У Ужицу је, вели Вл. Карић, била јака производња памучнога платна. Кујунџиски занат у Ужицу се такмичио честитошћу своје израде са својим друговима и Пећи и Призрену („Србија“, 687);)

Пазарнога дана се имао обичај изнети и по нешто књига; то је, у Ужицу, обично, чинио један продавац, Јануш, који је, доцније, и по панађурима носио и продавао Доситеја, Вука и Видаковића.

ТРГ И ПАНАЂУР

По градовима (варошима) и по рударским подграђима је било трговачко и занатлиско одељење, састављено од дрвених кућа и дућана, и ту је, око каквога ширега места, пијаце, одржаван *шрг*; одржаван је одређених дана, на коме се *куиља* (роба, еспап, сеоски производи, стока и т. д.) продавала и куповала.

Још је *шрг*, често пута, одржаван и по местима у којима се народ и иначе стицао и састајао, при већим насељима сеоским, близу бродова на рекама (као што је, до ослобођења, трговано на *скели* у Остружници, или у селу на Сави, које и сад носи назив Скела, и по многим другим местима, која су задржала називе или Скела, или Трговиште, или слично томе). Светостефанска хрисовуља помиње и једно село с *шргом*: од Плавѣ село Кроушево и сѣ тргома, као што и сад у Јужној Србији има села у којима се трг одржава.

У храсовуљама се помињу Хоча и тргѣ; Брѣстница сѣ тргома; тргѣ ципѣски; тргѣ оу Призрѣнѣ прѣдѣ празникомѣ светаго Николи; тргѣ оу Дипланю; тргѣ прѣдѣ Спасовѣмѣ днѣмѣ а другѣи прѣдѣ архангеловѣмѣ; тргове зетске; оу Брѣсковѣ оу тргоу;

тръгъ на Трѣбини; гдѣно соу слави и велики тръгове како оу Новоме Брѣдоу и по ниѣхъ велицѣхъ мѣстехъ, и т. д., и т. д., на којима је допуштено свакоме да продаю тръгове и коупаю свою и да коупою и продаю всаки тръгъ и жито.

Али је, још у средњем веку, отпочео преотимати мах *панађур*, који је одржаван код манастира, на саборима, изван градова и тргова. И панађур се, често, назива *шрг*. До скоро је било сабора „на ком се по 10.000 душа од више села и срезова збере“ („Гласник Друштва Српске Словесности“, X, 316).

Трговина обављана на сталним или повременим трговима (панађурима), била је извор доходака; зато су они не само од самих владалаца цењени, већ и од властеле и манастира. „Право трга било је регал т. ј. искључиво право владаочево. Ово су право средњевековни владоци сматрали као приватно право, које су могли продавати и поклањати. Властелин, који је учинио какву услугу краљу, или се иначе како у њега удворио, могао је израдити да му краљ даде хрисовуљу, да се негде на земљи која њему (властелину) припада, држи трг, што толико значи колико и доходци, што од тога дођу, припадну њему... Владалац је желећи увећати доходке каквој цркви или манастиру, а особито још каквом ново подигнутом манастиру, дозволио му да се код њега подигне трг. Продавци су на тргу плаћали за оно место на коме су продавницу подигли (*stalagium*) и осим тога већином се наплаћивала и нека такса од продатога еспапа, такса која одговара у нечему царини, но још боље акцизу“. („Гласник Српског Ученог Друштва“ XXVI. Чед. Мијатовић: „Финансије српског краљевства“. 179, 180).

Многобројним су хрисовуљама одређивани панађури, па је и кнез Лазар уступио и два панађура у Мачви у Подгорици, један је од њих био пролетњи а други јесењи, па се, по сећању на те старе панађуре, у Тополику код Шапца завео првога устанка панађур о Ђурђеву-дне, а после другога обновљен. Интересна је, међутим, ствар, да је, по тој старој традицији, црква у Варварину пре 25 година тражила од Министра Народне Привреде да њојзи а не општини припадне приход од панађура.

Интересантна је ствар, да је размена била готово искључиво у роби: за робу која је од трговаца купована, давата је или стока; или је плаћана кожами, воскомъ и сиренки-емъ, можда су давати тоури и тоурице, јер је и њих било за Немањина доба.

Али је за трговину и трговце тада била врло велика несигурност; зато су, поред друмова, биле подигнуте стражаре и намештене страже, које су биле дужне трговце пратити. Међутим, кад је нестало српске владавине а настала турска, и стражара и стража је нестало. Зато се тада договарају хајдуци:

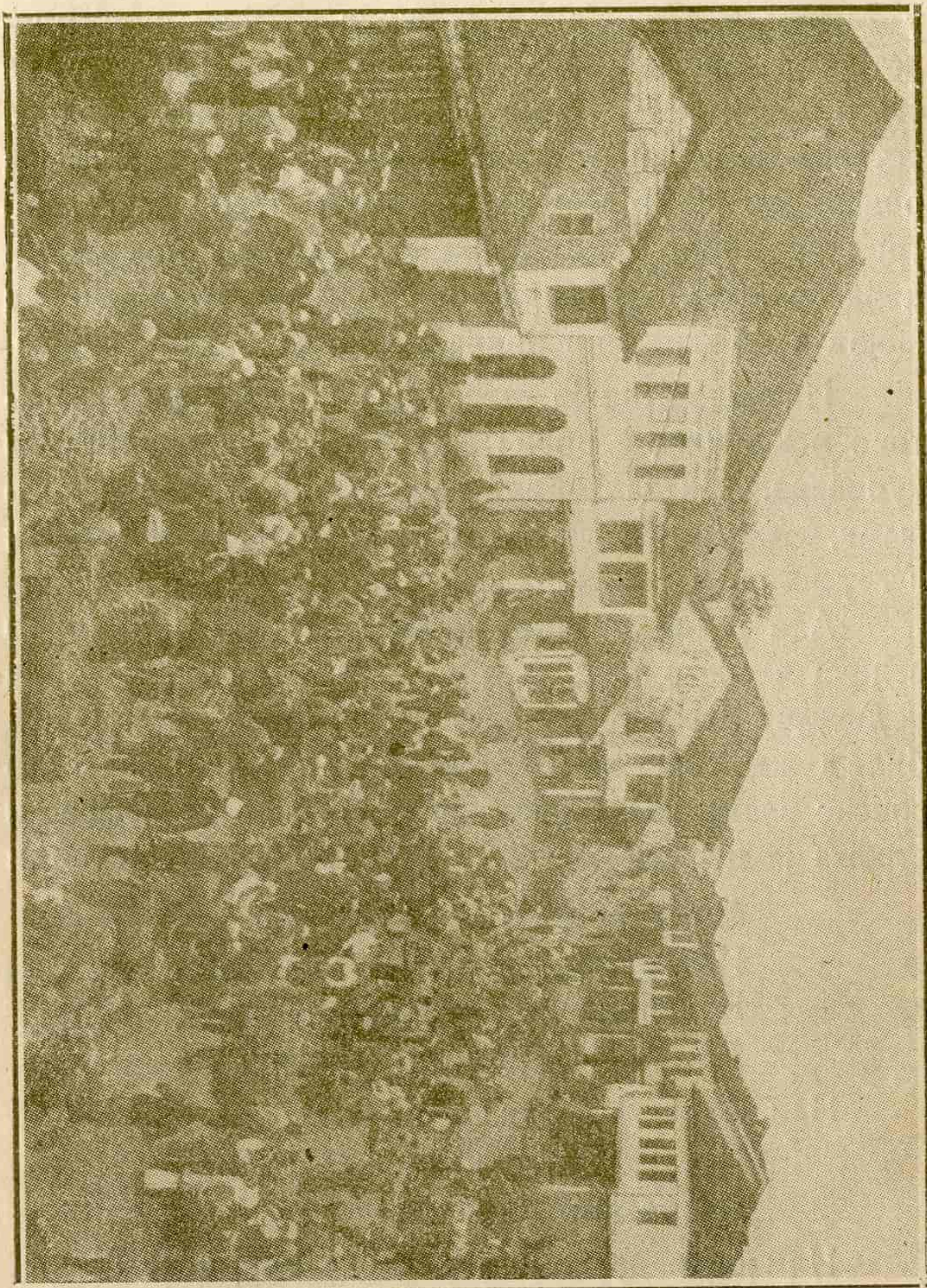
Обућ' ћемо рухо *шрговачко*,
На Грујицу рухо сиротињско,
Водићемо дијете Грујицу.
Да *продамо* у шер-Сарајево.

Или један другоме пребацују:

Нити хоћеш на *друм* да идемо,
Да чекамо поморце *шрговце*.

Или један другоме радосно саопштавају:

Ево оздо Воина *шрговца*,
Ђе он ћера девет мазги блага.

Или као старац Вујадин говори:

Гледајући с највише планине,
Гледајући доље на друмове,
Куд пролазе Турци и трговци.

У Осеку је одржаван, на пример, грандиозан панађур, посећиван од 100.000 душа, на који су се стицали трговци са свих страна, чак и из Персије! Тада је паша из Пожеге (славонске) с војском морао долазити у Осек и панађур обезбеђивати!

И у нас су, по ослобођењу, отпочели ницати панађури на све стране, да се „Уредбом о држању панађура“ од 13 јула 1839. год. њихово држање морало регулисати.

Та уредба гласи:

„Да би сваки Србин потребе своје у неко извесно време лакше набављати, а своје ствари угодније продавати могао: да би се општим састајањем и купаца и продаваца дух трговачки међу народом развијао и трговина процватала, опредељује се:

I.

Да се по свима окружјама Србије панађури заведу, и сваке године по једанпут држе, а имено:

1. У Лозници у окружју подринском о Цветима;
2. У Ваљеу у окружју ваљевском о Илину дну;
3. У Тополику испод Шапца у окружју шабачком, о Ђурђеу дну;
4. Код Болеча од стране Дунава, на друму у окружју београдском о Тројици;
5. У Паланки у окружју смедеревском, о Крстову дне;

6. У Пожаревцу у окружју пожаревачком на Томину недељу;

7. У Ћуприји у окружју ћупријском о Николњу дну летњем;

8. У Буковику у окружју крагујевачком о летњем Св. Аранђелу;

9. Код Беле цркве у окружју јагодинском о Великој Госпођи;

10. У окружју ужичком у Пожеги, о Петрову дне, а у Ивањици о Петковачи;

11. У Карановцу у окружју чачанском о Ивању дне;

12. У Крушевцу у окружју крушевачком о Видову дне;

13. У Делиграду у окружју алексиначком о Томину дне;

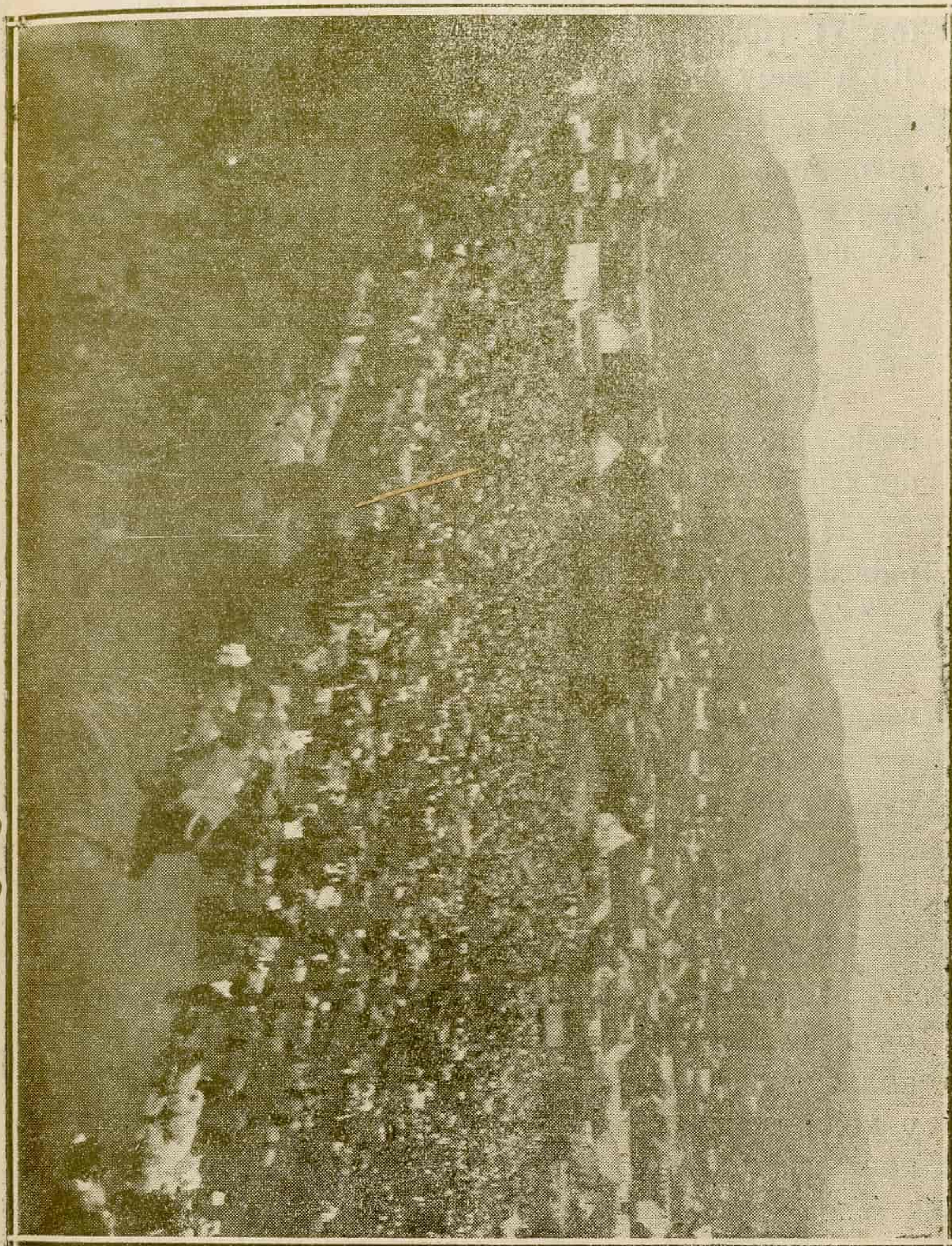
14. У Гургусовцу у окружју гургусовачком о Преображењу;

15. У Зајечару у окружју црноречком о Усековању;

16. У Неготину у окружју крајинском о малој Госпођи; и

17. У Брусници у окружју рудничком о Спасову дне.

У Тополику (под бр. 3), Паланки (бр. 5), Пожаревцу (бр. 6), Буковику (бр. 8), код Бале цркве (бр. 9), у Карановцу (бр. 11), Крушевцу (бр. 12), у Делиграду (бр. 13), Гургусовцу (бр. 14), Неготину (бр. 16) и у Брусници (бр. 17) држаће се само марвени и отачаствени производа панађури; а у осталим местима т. ј. у Лозници (бр. 1), Ваљеву (бр. 2), код

64

Болеча од стране Дунава на друму (бр. 4), Ћуприји (бр. 7), Пожеги, Ивањици (бр. 10), у Зајечару (бр. 15) и свију инострани еспапа панађури.

Онде, где је одређено да се само отачаствени производи и стока продаје, трајаће панађури по три; а онде, где је дозвољено продавање и инострани еспапа и производа, по пет дана.

13.

Да би се дијурне и остали трошкови накнадили, плаћат ће на ползу општине, у којој је панађур, сви продавци следејуће таксе:

1. За сваког коња или говече од године старије по 2 гроша чаршијска.
2. За магаре без разлике старости по 1 грош.
3. За свако ждребе или теле до једне године године старо по 20 пара чаршијски.
4. За свако свинче од године старо по 20 пара чаршијски.
5. За козе или овце, за сваког брава по 5 пара чаршијски.
6. За свако јаре или јагње по 3 паре.
7. За сваку колибу без разлике, биле ове општинске или приватних лица; тако исто и за сваку колибу или чадор, које би трговци сами разапели, у којој се дућанска роба или материјалски еспап продаје, осим кирије за бину, платит ће трговци:

на дућане прве класе	30 гроша
на „ друге „	20 гроша
на „ треће „	10 гроша

8. Они, који ни у колиби ни у чадору, но на пољу са еспапом стоје, и место су заузели, плаћатће на исто заузето место 5 гроша.

9. који ји је на коли довезао какав производ па тргује, плаћатће на кола 1 грош.

10. Који на коњу донесе товара на продају, платитће на њега 20 пара.

11. За сваку колибу или чадор занатлија, у којима продају они еспап свога рукодјелија, такође осим кирије по 5 гроша чаршијски.

12. На меане

прве класе плаћатће се по 20 гроша	
друге „ „ „ „ 15 „	
треће „ „ „ „ 10 „	

А који би с кола крчмијо вино или ракију 5 гроша.

13. Што од ових прихода по исплаћенију дијурни и осталих трошкова претече, припада обштини у којој се панађур држи.

14. Обштине у којима се панађур држи, а тако исто и приватна лица, имају право за меанције и дућанције зграде и остало за удобност на панађур долазећим лицама служећа зданија с дозвољењем окружног начелништва на панађуришту подићи, и ова кирију на своју ползу од трговаца на панађур долазећи узимати.“

После извесног броја година се сматрало да је ова уредба и непотпуна и несавремена, то је 4 фебруара 1865. године доносен овај „Закон о панађурима“, чије главне одредбе гласе:

§ 1.

Ради увећања производности земаљске радности, и ради олакшања проодње народу корисни производа, могу се установљавати и одржавати у Србији панађури у свима местима, где се за то потреба покаже.

§ 2.

Да ли је панађур на ком месту потребан, решава се по томе, да приходи отуд долазећи буду бар двапут већи приход од расхода.

§ 3.

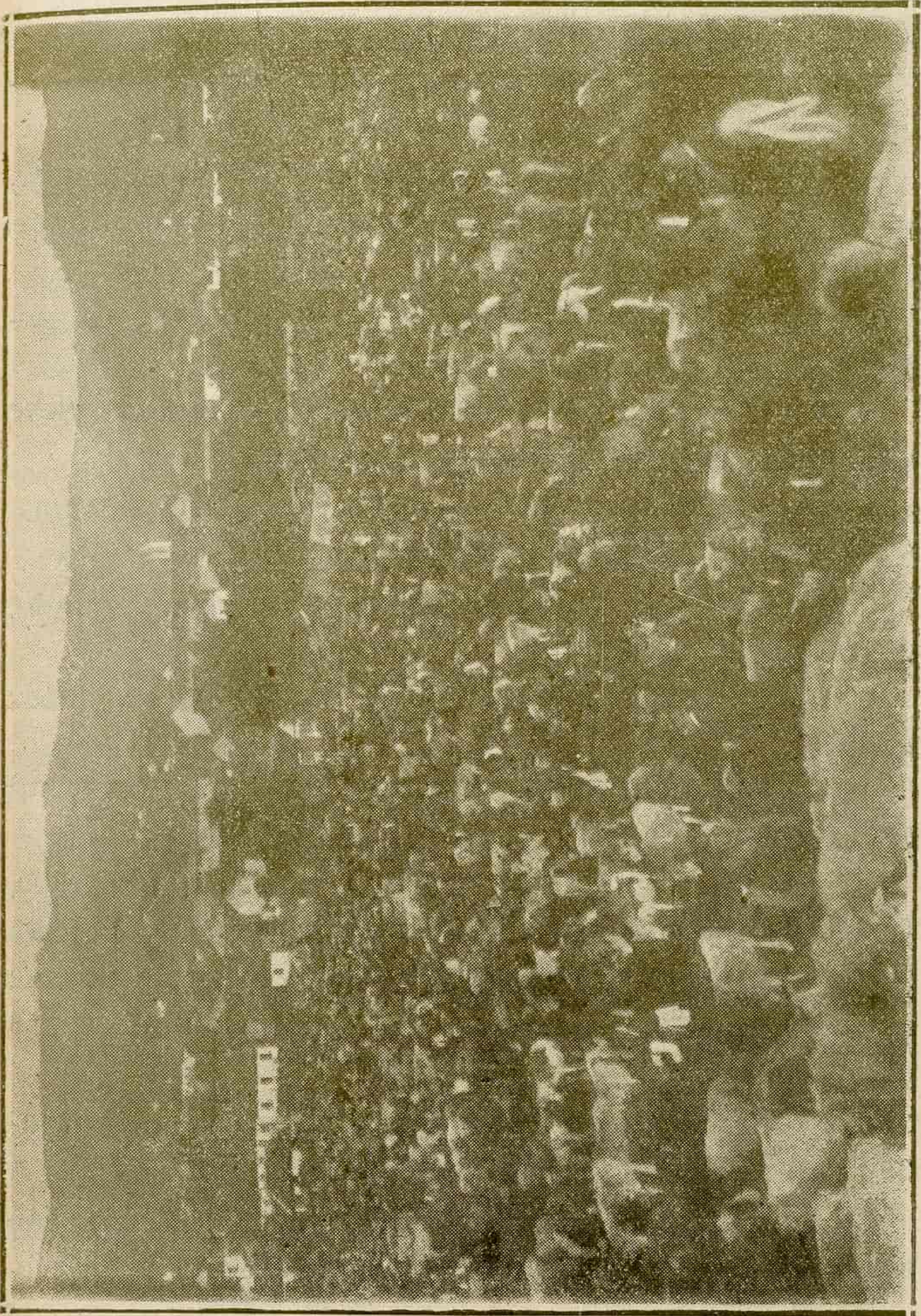
Министар Финансија овлашћен је, по показаној потреби место и време за држање панађура одређивати, ове на друго место и време преносити, исте укидати и рок трајању панађура опредељивати.

§ 4.

У једном месту не може се више но три пута преко године панађур држати, нити рок једног панађура може краћи од три, нити дужи од шест дана бити, рачунајући у ово недељне и празничне дане, у које ће се панађур такође држати, но после службе Божије.

§ 5.

На панађурима могу се продавати сви земаљски производи, урађени или сирови, исто тако и од страни сировина оне, које су земљорадницима за свакидашњи живот потребне, као: со, жито, стока, просто пиће и т. д., као и од страни рукоделина оне, које су народу нужне за земљоделски рад, као што су: разни судови, оруђа и справе за земљоделство и скотоводство.

Министар Финансија од наведени страни судови и рукоделина начиниће списак, шта се може продавати на србским панађурима.

§ 11.

Продавци ће плаћати у корист касе оне општине, у атару које се панађур држи, овде прописане таксе, у пореском течају:

а., за сваког продатог коња, или говече од године старије, по један грош;

б., за свако продато ждребе, или теле до године старо, по двадесет пара;

в., за свако продато магаре, или мазгу без разлике старости, по двадесет пара;

г., за свако продато свињче од године старије, по петнаест пара;

д., за сваку продату козу или овцу, по десет пара;

е., за свако продато јагње, јаре или прасе, по пет пара;

ж., за сваки дућан, колибу, чадор или шатру, биле оне општинске или приватних лица, у којима занатлије своје рукоделине и трговци своје еспапе продају, ако су I. класе по петнајест, II. по десет а III. по пет гроша;

з., на свако место иначе заузето каквом продајом изложеном робом, по два гроша;

и., на свака кола, на којима је доведен какав производ на продају, по један грош;

ј., на сваког коња, на ком је донет товар на продају, по двадесет пара;

к., на меане I. клаасе наплаћиваће се по тридесет, на меане II. класе по двадесет гроша, а на меане III. класе по десет гроша. Ко пак с кола крчми пиће, плаћаће за то четири гроша.

Министарство је расписом од 23. јуна 1879. год. издало списак робе која се на панађурима може продавати. Међутим занатлије су подигли грдну оптужбу противу продавања страних израђевина на панађурима, доказујући да их, између осталог, и то сатире. Зато је 24. маја 1889 год. потекао распис, којим Министар Народне Привреде изјављује:

„.... наређујем, да се од страних производа могу само ниже побројани на наше панађуре доносити и тамо продавати:

1. Ашови.
2. Брадве.
3. Брда (но не брдила-негрбила).
4. Бритве просте само са рожним корицама.
5. Брусеви.
6. Бургије.
7. Ватраљи.
8. Вериге.
9. Вејалице (ветрењаче).
10. Виле гвоздене.
11. Гвожђе у полугама.
12. Глета.
13. Грабуље гвоздене.
14. Ексери.
15. Жрвњеви за со и жито.
16. Зејитин.
17. Казани бакрени и гвоздени.
18. Кесери.
19. Клинци за ков.
20. Косе (без косишта са чаканцима).
21. Ланци.

22. Маказе^е разне.
23. Машине земљоделске употребе.
24. Обручи гвоздени.
25. Пијуци.
26. Плугови.
27. Плоче.
28. Раоници, цртала и остали делови за плуг.
29. Ренда разна.
30. Сврдла.
31. Со.
32. Тестера.
33. Трнокопе.
34. Челик.

Овим се замењује списак стране робе од 23. јуна 1879. г.“.

После је, разуме се, донесен нов, модернији закон, који је заменио ранији закон о панађурима.

Ваља, међутим, напоменути још, да је 31. октобра 1839. год. дошло „Устрјење пограничних састанака“, чији чл. 1. гласи: „Састанак зове се оно погранично место, где је одређено да се народ обе суседне земље може састајати, договорати, између себе *шрговати*“. Тај се *састанак* негде звао и *караншином*. На тим састанцима је вођена, једно време, доста развијена трговина.

СТАРИ ПАНАЂУРИ И СТАРА ТРГОВИНА

Интересантна је трговина била у старо доба; доктор Браун пише да је 1669 год. у српским крајевима дућаница седео скрштених ногу и продавао своју робу купцима, који се комотно налазе на улици; управо онако, како се и сад продаје у Приштини и у другим местима јужне Србије. Да се још већа олакшица учини купцима, један човек је јахао по улицама и викао где се што може наћи и по коју цену; то је био *шелал*; и сад телала има по градовима у јужној Србији, који, додуше, сад пешке носеју извесне ствари и виком их излажу продаји.

У сваком је граду био *безистен*, зграда зидана на сводове и на кубета, испресецања читавим улицама дућанића. Безистени и ханови су зидани из потребе сигурности, јер се двојим вратима и тврдоћом зграде чувала имовина целих еснафа.

Тада је Морава била пловна, изгледа до самога Ниша, ако не и даље, те је њоме роба довозена из Аустрије, Угарске и Србије.

Дубровачких трговаца је још било у многим местима: доктор Браун је у Прокупљу преданио у кући једног дубровачког трговца, а ту је с њим ла-

тински говорио католички поп; доказ да је на тој ондашњој трговачкој тачци била повећа дубровачка колонија. Интересна је ствар да је ту био и један лекар; у осталом у *Старим српским записима и нашписима* има отуда један натпис са гробног споменика лекаревог!

Доктор Браун је видео многе тадашње панађуре. Држе се, вели, обично на каквом пространом месту које је ограђено и подељено на улице и проласке према различитој роби која се продаје на панађуру. Видео је велике панађуре у Лесковцу и у другим местима.

Каква је култура тада била, показује факат да му је јако пало у очи воће на путу између Приштине и Куршумлије, да су коњи врло дурашни, толико подесни за ондашњи транспорт; да је у Македонији видео у употреби врдeље.

Стојан Новаковић примећује да „има један још нештампан опис панађура у Приштини из 1812. године, који се тамо држао месеца септембра. Опис је тај од француског консула Васа, који је у то време био послан у Приштину да установи консулат, и о панађуру је послао извештај својој влади у Париз. Он каже да се тада у Приштини скупљало трговаца из Арбанаске, из неког дела Босне, из Солуна, из Дренопоља, из Ниша и из других ближних места, и да их је бивало на 1.200 до 1.500. За панађур су грађени од грања дућани у редовима, покривени ћилимима, платном и другим јачим тканинама. Тај је панађур био живљи од саме вароши, и грађен је у три дуже улице, испресецање са више краћих. Све су улице биле покривене грањем и листом.“

Интересантан је панађур држан у бањи Тујлан код Струмице, о коме говори Хаџи Калфа, „на који се, вели, згрће многобројни свет са свих страна“; он је трајао читаве две недеље дана.

Хаџи Калфа помиње, такође, велике панађуре у Населици, Србици, Лесковцу, Бовану, и т. д.

Па и доцније, око 1866 године, такође су французи забележили да се трг црногорски држи сваке суботе на Црнојевића Ријеци; да се од давнашњих времена, дуж граничне линије Босне, држе недељни пазари.

Интересни су, међутим, трговински односи који су настали за Карађорђево Крајине, како су забележени у *Прошоколима магистрата шабачког*. На пример, прво пада у очи, да је интересна стопа досуђивана 50% (стр. 86) и 20% (стр. 91). Међутим, трговина је била слободна:

Издата заповест по наредби високославног правитељствујушчег народног совјета сербскога да се свом народу на знање даде, да је од данас слободно свакоме човеку, који вољу буде имао говеђије, овчије, козије, месо сећи, или каспити на свакому месту, да му нико на пут стати неће у вароши или ти на селу. Равним начином да је слободно вино и ракију крчмити у чаршији (стр. 75).

Интересна је ствар, да су по тој слободи, и много доцније, за кнез Милошево доба, те радње практиковали; у Ужицу су сељаци слободно печење продавали све до 1879 год.

У то доба је функционисао и трговачки суд, биран, од прилике, као порота по Душанову Зако-

нику, који је пресуђивао спорове, па те пресуде утврђивао и сам Магистрат (стр. 77) То се још боље види из ових прилога:

По пресуђденију терговаца Шабачких Г. Јанка Поповића бинбаше, Васе Лукачевића. Петра Попадића, Илије Скелеџије и Петра Ђосе плати Тодор Лазић Цвегку Зворничанину 110 гроша (стр. 211).

Дошо к суду Г. Прота Николаје Смиљанић Шабчанин и прејавио Ђоку Милосављевића Шабчанина за његов бивши ортаклук. Тако ми у присуствију терговаца Николе Чаркажије и Тодора Перкића пресудисмо: да Ђуко плати 64 гроша и 20 пара у два кварта (стр. 217 и 218). Колика је и каква била калауштина, показује пример: да је Митар Мрцајло из Шапца добио од Ђорђа Осаћанина из Богатића 15 гроша калауштине на 10 свиња, на свако по 20 пара (стр. 59). Интересна је међутим, ово:

Свидетелство.

Даје се именутом Николи Музикрави из Бечња, Рудничке наије, како он пред славним магистратом Шабачким, дао јест 800 гроша Јовану Ренавцу, житељу Шабачком, у име свиња на овај начин: да Јован Ренавац купи свиње Николи Музикрави под калауштину. Обавезује се Никола Музикрава дати Јовану Ренавцу од главе грош калауштине. Тога ради даје се ово свидетелство, да нико неби могао скупитим свињама на пут стати за Јована Ренавца дуг, зашто Ренавчеви нису, негол Николе Музикраве (стр. 85).

Интересна је појава, да се тада још преко *шелала* продаја вршила (стр. 218).

Заклетва је, међутим, вршена у цркви: суд је досуди, па се, онда, иде у цркву и тамо извршује (стр. 68).

Како су строго прегледане еснафске радње, показује факат: да је код једнога пекара нађен ексик хлеб 30 драма а код другога 51 драм на оки, и да су, за то, осуђени по 25 батина; како им је, међутим, то била прва кривица, замењене су им батине са по 6 гроша казне (стр. 80).

Интересна је, међутим, ствар, да је сâм магистрат постављао еснафске старешине:

За боље управленије екмешчија, постављамо ми Анастаса Караћоса за екмечибашу, и сваком екмешчији налажемо у занату екмешчиском, без никаква изговора покоравати се Анастасу, кои би противио се, или у кога би криву меру нашао, да га има суду пријавити, и онај ће оштро каштигован бити (стр. 195).

И на то настављамо ми Николу Ђурина, да у напредак он има о том (за меру и таксу), и сваки меанжија, под изгубљенијем своје части, да му се неима противити, но сваку пристојну чест јему да има отдавати (стр. 204).

Интересна је појава, да тада још није еснафима признавата њихова аутономија!

ПАНАЋУРИ

Од Благовести отпочињу панаџури, који ће, распоређени по појединим местима, трајати до јесени.

Негда су они, поглавито у средњем веку, представљали дане великих привредних сабора, на којима се дотеривала роба са стране и догонили домаћи производи, па вршена размена добара. Од огромнога значаја у оновременој трговини, панаџури су надмашали и сталне тргове и факторије трговачке, па су и у новој Србији, дуго времена, и чувени били и играли видну улогу како у снабдевању нашега света, тако и у трговини извесних облика. Неколики су панаџури, међу њима нарочито они у Ваљеву, читаве области око себе прибирали.

Интересантна је појава, да су најранији пролетњи панаџури у оним крајевима, у којима је, негда, овчарство било изванредно развијено и који су имали најбоље сојеве оваца: изјагњене овце с јагњадима су на тим панаџурима продавали одгајивачи а куповали сељаци из оних крајева у којима се, са метиљавости, није могао одржавати сталан запат, већ се, ради млека и вуне, с пролећа овце куповале, па се у јесен у пастрме клале.

Отуда пролетњи панаџури у Крушевцу и у другим планинским подножјима, у Ужицу о цару Константину (зато што се рујанске овце позно јагње). На

тим панађурима су, док је вођена воловарска трговина товљењем говеди у суватима, куповани и волови, па изгоњени у сувате, у којима су товљени до августа, а тада кретани ради продаје у Дубровник, и у Приморје у опште.

Најважнији су, и у средњем веку па и до пре 70—80 година, били панађури јесенски, чија је сезона отпочињала од Илинудне и трајала до самога Ваведења: на њима је народ продавао острижену вуну, коже, мед, восак, зрео кајмак и сир, и друге своје производе, међу којима и пригојену ситну и крупну стоку за посјек. У тај период су падали оба ваљевска чувена панађура: илински и миољски.

Од великога значаја су ти панађури за народ били не само тога ради, што је он на њима продавао (или размењивао) своје продукте, већ што је, том приликом, снабдевао кућу с оним, што у своме газдинству није могао израдити.

Али, с развитком саобраћаја и трговине, панађури су изгубили и све више губе свој ранији значај: сељак се може свакога дана снабдевати на прагу, код трговца и занатлије, свима потребама: набавити соли, косу, срп, и све друго, што је, раније, о панађуру куповао. И своје продукте он сад продаје свакога дана; чак и гојење стоке није више везано за сезону: и свинче и говече се сад могу гојити у свако доба године, па у свако доба године и продавати.

При свем том, значај панађура није се сасвим одживео; потреба за њима је очигледна. Само би их требало редуцирати: код развијенијег друмског, железничког и бродарског саобраћаја нису потребни

тако чести и тако многобројни панађури; другим речима: потребно их је разредити и распоредити тако, да свака типична привредна област има панађурске дане баш у право време.

Још за дуго ће панађури бити потребни за продају стоке; само је вужно обратити пажњу на околност, да се они држе онда, кад им је право време за коју врсту стоке; организовати на панађурима савесну и поштену ветеринарску службу и сточарској трговини учинити све олакшице да, с мање ризика и с више сигурности, може наставити некадање славне традиције, модернизирати се и развити се. Тога ради су потребне модерне кланице и фабрике за клање крупне и ситне стоке, за прераду меса, хладњаче за држање меса на дуже рокове, акуратан и ажуран саобраћај с вагонима у којима је примењен принцип хлађења, кредитне установе које би биле у вези с кланицама и светским пијацама, и т. д.

Не треба губити из вида околност: да ми од многобројне ситне стоке, управо од оваца, можемо имати праве вајде тек кад се ови услови испуне, па се овче месо може, с применом принципа хлађења, појавити на свима јевропским пијацама. Досадањи варварски извоз оваца у живоме стању је право банкротство: овце на путу липсавају, веома много калирају, бескрајно скупо кошта транспорт и храна; кад се на одређену пијацу дотерају — настају невоље или од претрпавне пијаце или од картелисаних купаца; на крају крајева, кожа и вуна остају у иностранству у место да се искористе у нашој индустрији и за наше потребе.

Још у једном правцу би панађури били врло корисни: ако би се настало око развијања зимских рукоделских радова на селу, онда би панађури били најзгоднији тргови да се те израђевине, у великим количинама, износе и продају за снабдевање и потрошачке публике и трговаца из оних крајева, у којима се те израђевине троше али не израђују.

ИЛИНСКИ ВАШАР У ВАЉЕВУ

Рекоше ми да су Илински и Миољски вашари последњи вашари у Ваљеву; веле: укидају се вашари у обласним местима. Колико је у томе истине, ја не знам, јер одавна не пратим „Службене Новине“, а друге, опет, та саопштења не доносе.

Било да је та вест истинита, било да је верзија без основа, сасвим је у реду донети саопштење о овогдишњем илинском вашару у Ваљеву, а том приликом проговорити и о ранијим напаћурима ваљевским, на којима се стицаху продавци и купци из читавих округа: ваљевског, шабачког, подринског, ужичког, рудничког, београдског, па и из других, и који су били посећивани доста приметно и из Босне.

Ти су вашари били врло значајна тржишта, као трагови знаменитих тргова из феудалног доба. За још неразвијеније трговине и индустрије засноване на новом принципу производње, вашари су задржавали стару своју улогу и, донекле, доводили у контакт широке слојеве продаваца и купаца; у колико се пак развијао нов начин производње, у колико се занат трансформирао из поруџбинског предузећа у предузеће које ради за пијацу, у колико је трговина постојала редовнија и регуларнија појава, продирала у све вароши и стављала под свој утицај сва села,

у колико је индустрија, помогнута саобраћајем, финансијским капиталом и новчаном привредом све више расла, и у колико је продаја и куповина постала свакодневна редовна појава, то су и вашери све приметније губили од свога некадањег привреднога значаја.

Чак су изгубили и значај великих сабора, какав су негда имали. За ваљевске вашере се некадање знало и са стране, што су они, у неку руку, били велики, огромни сабори, на којима су се знанци и пријатељи састајали, на којима су кола играна, на којима су се певачи из разних села и крајева у песми натецали, на којима су се, најзад, и нека врста традиционалне Олимпијаде изводиле: скакало се скока из ђустека, теглило се клипка, бацало се камена с рамена, рвало се... И у самом Ваљеву је било достарчина, качкина и обешењака, који су сачекивали чувене скакаче и рваче и т. д. из разних крајева и зачичкивали их да се рву, да скачу, да се вуку клипка, да бацају камена, и т. д. На челу њихову је у последње време био чувени Марко Калаба, који је и трговао, и у жуте дукате се коцкао, и камена се с рамена бацао, и на вашарима се са сељацима рвао, и ако је носио копчали чакшире, трамболосе и златани ланац и сат...

Свега тога сада нема на вашару у Ваљеву; још само Цигани свирају и певају, и сеоски дечаки ђурличу при куповини свирала и двојница. Са променама које су се одиграле у привреди, настале су промене и у духовном животу народном...

Више ваљевски вашари нису посећени, као што су негда посећивани, па ни разноврсност домаћих

продуката није тако обилна: највише има вуне, коју купују оне сељачке куће што немају оваца или их мало имају; има и неколико товара дрвених судова, традиционалне израђевине сељака из ужичких села (Рожанства, Никојевића, Равни и т. д.). Ови су судови добре и солидне грађе, чврсто саграђени и врло спретни за многе домаће потребе. Кад би се једним дрводељским курсем ови сељаци обучили модернијем раду и изради, од овога занимања, које вуче читаве векове своје традиције у ужичком округу, имало би то сиромашно становништво доста обилате зараде.

Највише у очи пада стока: говеда колубарска, сименталска и швајцарка и крупни коњи. Било је случајева да се пар волова прода за четрнаест и више хиљада динара, Крупне коње су куповали обично равничари. Али је било и мањих коња, брдскога типа, негда врло цењених са издржљивости у брдским крајевима и са извеснога старовремског равана. На те ситне и издржљиве брдске коњиће су и овога вашара обратили своју пажњу купци из Старе Србије; један од њих је за једнога малога зеленка, одгајенога код Ђосовића у Љубањама, традиционалних пасионираних одгајивача ових коња брдскога типа, давао 4000 дин. али му га сопственик не даје ниже од 5000 дин.

Илин-дан, 1924.

* * *

Интересно је забележити, да је на Илинском панађуру у Ваљеву, према саопштењу „Српских Новина“ (№ 31, 1834 год.), продато 1000 комада саме рогате стоке и коња, и да су цене биле:

пар волова	300—600	гроша
коњ	100—200	„
кобила	80—120	„
ока вуне руна	3	„ и 20 пара
Пар јагњећих кожа	8—10	„
„ јарећих „	8—10	„
ока соли		од 24 - 26 пара
ока дувана	3—5	гроша
ока воска	11	„
ока мрког лука		24 паре
ока леба		24 „
ока вина		20—24 „
ока ракије		20 „

Међути и Миољског панађура исте год. („Српске Новине“ № 41., 1834 год.) продато је самих волова до 1000, а цене су биле:

пар волова	200—600	гроша
коњ	100—200	„
јагње	10—12	„
пар јагњећих кожа	8—10	„
„ овчих „	12—14	„
„ козји „	12—14	„
ока воска	11—12	„
„ дувана		3 ¹ / ₂ и 4 гроша
„ соли		1 грош
„ мрког лука		1 „
„ вуне		3 ¹ / ₂ „
„ лана		4 „
„ кудеље		3 ¹ / ₂ „

Интересна је појава, да је лан био скупљи од вуне а кудеља пошто и вуна!

САБОРИ

У нашој земљи је било уобичајено одржавати пазарни дан недељом, па су недељом и сви дућани били отворени и у њима се пазаривало. Тај је обичај, извесно остао још од Турака, за које је недеља био обичан радни дан. (Они, до душе, и петком раде!). А обичај је један врло важан фактор: по њему се наставило недељом пазаривати и у српском режиму.

Прва наредба, која је издата противу отварања радњи недељом, потекла је 12 септембра 1839 год.; тада је донесена уредба с овим главним одредбама:

„Забрањује се у свету недељу, како по варошима, тако и по варошицама и по малим касабама, чаршију отворати и јавни пазар држати.

„Будући се овом уредбом укида пазар у свету недељу, то да би сваки Србин своје кућевне потребе које је дојако с пијаце набављао, или на пијаци продавао, и одјако с пијаце набављати или на пијаци продати могао, то се овом уредбом за сваку варош и место, где је обичај дојако био, пијацу у недељу држати, опредељује шести дан сваке недеље т. ј. субота, а за варош Београд поред суботе опредељује се и вторник, у која ће се два дана пијаца и пазар држати. Но кад би се догодило, да у теченију године господски какав празник у суботу или вторник падне, онда да пијаца буде један дан пре.

„Ова уредба разумева се и за панађуре, који су уредбом правитељственом опредељени, т. ј. да и панађури не могу бити ни у свету недељу, нити пак на заповедне годишње празнике, но у дане послујуће. Тако, на пример, ако и стоји у поменутој уредби да ће се панађури држати о Цветима, о Спасову дне, о светој Тројици, о Преображенију, о Великој и Малој Госпођи, и т. д, опет зато по сили предстојеће ове уредбе наразумева се, да ће се баш у те дане панађур започињати, но у први дан после уреченог празника.“

Нешто та наредба, а нешто обичај сачуван из давнине, учинили су да се изванредно развију сабори код цркава и манастира. Вук Стеф. Караџић о тим саборима вели: „Код гдјекојих манастира скупа се (кад је лијепо вријеме) о Благовјести, о Цвијетима, о Преображењу и о Госпођама, по неколике хиљаде сабора. Ту продају *трговци* различну робу; *крчмари* крчме вино, ракију и јабуковачу; *месари* пеку јагањце, овце, козе и свиње, те продају месо.“

Многи за те саборе припремају разноврсну робу: лецетери колаче, бозације бозу, лимунације лимунаду и т. д. Чак и обућари догоне обућу и на сабору продају; Бор. Станковић у приповетци „Мати“ прича за једнога који „једнога лета сав новац претвори у еспап и тај еспап изради у ципеле и папуче па све то с јесеви понесе да по селима на вашарима и саборима продаје.“

Ти су сабори једна општа појава у српскоме народу. Вук Врчевић бележи саборе (дернеке) у своме крају, којом приликом „пред многим црквама

и манастирима неки донесу за продавање печенога и варенога мяса, ако се мрси, а ако је постни дан рибе пригане и печене, а уз ово вина, ракије, па на многа мјестија и кафе“ (Помање српске народне свечаности“, 65).

За саборе у јужној Србији Ј. Х. Васиљевић вели: да „они имају од чести карактер старих сајмова“ („Прилеп и његова околина“, 73).

И, одиста, ови су сабори остатак старих панађура (вашара, сајмова), одржаваних око манастира за размену робе, за трговину. Зато су они, релативно, врло чести: код Студенице се одржавају три пута преко године. А како су завлађивањем од стране Турака, „свеколико књижевно образовање и многе гране индустрије... утекле у манастире“ (П. Ј. Шафарик; „*Časopis českého Muzeuma*“, 1842 I. 90) и како су се, за све време турске владавине, српски занати у манастирима и око њих неговали и развијали, то је сасвим природно да се свет, за турско време, окупљао око манастира, ту се снабдевао с многим својим потребама, па ту традицију наставио и доцније, после ослобођења.

Дабоме, у последње време ови сабори све више престају бити оно што су негда били: сад на њих свет долази да се проведе, да се наигра, да се момци и девојке виде.

СЕОСКИ ДУЋАНИ

У феудалном добу су подизани у градовима дућани, особито црквени, јер је црква од њих имала прихода: у Серезу су близу царских врата били дућани који су припадали манастирима. У феудалном добу би требало да су трговина и занат монопол градова уз чврсту повезаност у дружинама (еснафима, цеховима). Међутим, у нас је било пуно заната по селима, додуше, још се није наишао траг и за сеоске дућане за трговину.

После ослобођења су нарочити *шорбари* или *шорбоноше* носили робу у торбама или у бисагама из вароши и по селима продавали. То је радио још 1829 год. Павле Стојић, доцније учитељ*). То су чинили или саме дућаније или њихови момци; па то и Вук Стеф. Карацић бележи.

Било је у обичају да сељаци у градовима продају трговинске артикле. Међутим, указом од 5. јула 1839 год. В№ 293. забрањено им је у градовима продавати сô, ракију и друге ситнице, осим сировог воћа и бостана. Само са сељацима ужичким је учињен изузетак: највишим решењима од 10 јула 1840 и од 27 јануаре 1860 год. допуштено им је да у Ужицу крчме сô и друге ситнице, осим пића, па је и та повластица укинута указом од 19 јануара 1879. год.

*) Види моје „Из ужичког краја“ стр. 107.

Зато су, од некога времена, отпочели ницати сеоски дућани. „Трговачку радњу, вели Мита Петровић („Финансије и уставове обновљене Србије“, I. 387), у селу није могао свако имати. Право на држање дућана издавао је крагујевачки Велики Суд и могао је отворити само овај, који је имао дозволу судску, „дућанско објавленије“. За објаву ову плаћала се један пут за свагда такса од 500 гроша... Овај приход налазимо у благајничким књигама први пут 1831 године и трајао је до 1838“.

Први писмени траг, на који се о сеоским дућанима наилази, јесте указ Намесништва од 6 септембра 1839 год. Он дословно гласи:

„Имајући у виду, да треба да се трговина сваким возмошним начином спопјешествује, као и то, да би се житељима Отчества нашег најудаљенијим од вароши, учинило олакшење у набављању потребни им ствари, тиме, кад би се и по селима дућани отворили, чим би се истина штета трговини варошана наносила, ничим мање немогући отварање дућана по селима по све забранити, почем је по сили благотворног Устава Земаљског слободно свакому водити трговину, Намесничество Књажевског Достојинства у согласију са Совјетом књажевства Србског, дозвољава да се у сваком селу само по један дућан ради најнужније ствари за сељане отвори но да неби се ови дућани умножили на штету трговине варошана, решило се да онај, који отвори дућан у селу, за исти буде дужан аренду годишњу од 50 талира плаћати селу тога општини, која ће приход овај на благоугодна заведенија своја употребити.“

После тога указа је настало отварање сеоских дућана, али, у исто време, настала је и борба варошких трговаца да се они укину, и села да се одрже.

Као резултат доста дуге борбе је дошао 25 октобра 1870 год. овај закон о сеоским дућанима:

Члан 1.

Сеоски су дућани што се подижу изван вароши и варошица по селима, или око цркве и манастира.

Члан 2.

Сеоски дућани не могу бити ни у једној општини ни код цркве или манастира, ако та општина црква или манастир нису удаљени на четири сата растојања.

Но ако би било између вароши растојања само шест сати, и ту на средини може бити дућан.

Исто тако ако би тачка растојања од четири сата од вароши или варошице пала на какво непроходне место, на пример брег, а општина би била испод тога на три и по сата од вароши или варошице, онда и ту у тој општини може бити дућан.

При овом рачуну растојања не рачуна се то према варошима или варошицама, које би биле с друге стране које реке, ако је ова река таква, да се не може прелазити без моста или скеле.

А између јевног и другог сеоског дућана у општини, код цркве или манастира нема никаква огривичења у растојању.

Члан 3.

Сеоски дућани по општинама, или код цркве и манастира не могу се пре отворити него што збор

пореских глава те општине или парохијана дотичне цркве или манастира већином гласова реши да пристаје на отварање дућана.

Члан 4.

Где се општински збор, или збор парохијана дотичне цркве или манастира реши на отварање дућана ту се после нити може број дућана ограничити, нити се могу други грађани српски, који на то по уставу права имају спречити, да и они у општини отворе дућан под условима аренде, који су за отварање оног првог дућана прописани.

Исто тако у оним општинама, или код оне цркве или манастира, где сад постоји какав дућан дозвољеним законим начином, могу се и више дућана отворити без да то може ко спречити.

Члан 5.

Аренда на дућане наплаћује се на ползу касе општине или цркве или манастира, на чијем се атару дућан налази. Она се наплаћује годишње; не може бити мања од 50, ни већа од 100 талира, а колика је управ у овим границама решава збор општине или дотичне парохије, при решавању о отварању дућана.

Аренда одређена за први дућан, важи и за остале дућане, а кад се једном дућану аренда повиси ова понишица важи и за друге дућане.

Члан 6.

Рукоделске занатлије, који по селима свој занат раде, и за продају само својих еспапа отворене дућане држе, као: абаџије, опанчари, качари, лончари, колари и т. д. не спадају у ред продаваца

о којима овај закон говори, и по томе њима је и у будуће слободно производе своје радње, као и материјал, од чега те производе своје граде, из отворених дућана по селима продавати.

Предмете који ни досад нису искључиво продавани у сеоским дућанима, као: земљоделске производе, грађу и т. д. биће и даље сваком слободно продавати.

Члан 7.

Сеоски дућани, који се затеку кад овај закон ступи у живот, могу и даље постојати. Но што се тиче количине аренде, а тако и права на отварање и других дућана, важе одмах и за дућане наређења чл. 4 и 5 овог закона.

До сад стечена права на уживање аренде, од дућана око цркве и манастира подигнутих, остају црквама и манастирима и даље.

* * *

Тек је после тога закона настала једна велика борба против њих не више само градских трговаца, већ и новинара, јавних и политичких радника, литерата; чак „Радник“ је (1871 год. бр. 32, 33, 41, и 42) писао противу сеоских дућана и, у главном, рекао: да се отварањем сеоских дућана још више удаљују један од другог произвођач и потрошач и да се увећава број непродуктивних посредника који на њихов рачун живе; зато он заступа мишљење: да у место дућана, по селима треба оснивати потрошачке задруге. Политички радници су све зло, које сналази село, сваљивали на сеоске дућане, а литератима

је прва реч покуде био сеоски дућан; талентовани Милован Ђ. Глишић је дао „Подвалу“, страшну оптужбу противу сеоских дућана.

Као последица те опште повике дошло је ограничење сеоских дућана од 20 фебруара 1891. год. изражено у овим изменама и допунама закона о сеоским дућанима од 25 октобра 1870.

Члан 4а

У сеоским дућанима могу се продавати само они еспапи и производи, који су месним и околним житељима од преке потребе, а то су: сô, зејтин, дрвено посуђе (небојанисано), чивиг, брусови, гвожђе у полугама, челик, јексери, чивије, сви алати и справе за пољски и кућевни рад од дрвета, од челика, и сва ситна гвожђарија, црепуље, грнчарија домаћа, ножеви, виљушке, обућа, сарачлук (израђен у земљи), ужарија, игле, конци, катран, коломаз, писаћи материјал, свеће, тамњан, гас за осветлење (петролеј), жигице, дуван по одобрењу управе монопола дувана, сапун и чешљеви.

Члан 4б

Који би се од сеоских дућанџија ухватио да продаје и оне еспапе, који нису у овом закону обележени, казни ће се први пут са 100, други пут са 250 и трећи пут са 500 динара у корист општинске касе и радња ће му се забранити.

Казну изриче надзорна среска власт и противу осуде има места жалби министру Народне привреде у року од 15 дана.

Решење министра народне привреде извршно је.

Чл. 4 в.

Од дана кад овај закон ступи у живот, па за годину дана, сеоске дућанције имају распродати или уклонити из својих дућана све оне еспапе, којима није овим законом дозвољена продаја у истима. У противном случају, такви еспапи узаптиће се и продати у корист касе месне општине.

Исто тако, за то време, ни један дућанција неће смети уносити у свој дућан нове еспапе, којима је продаја у истима забрањена.

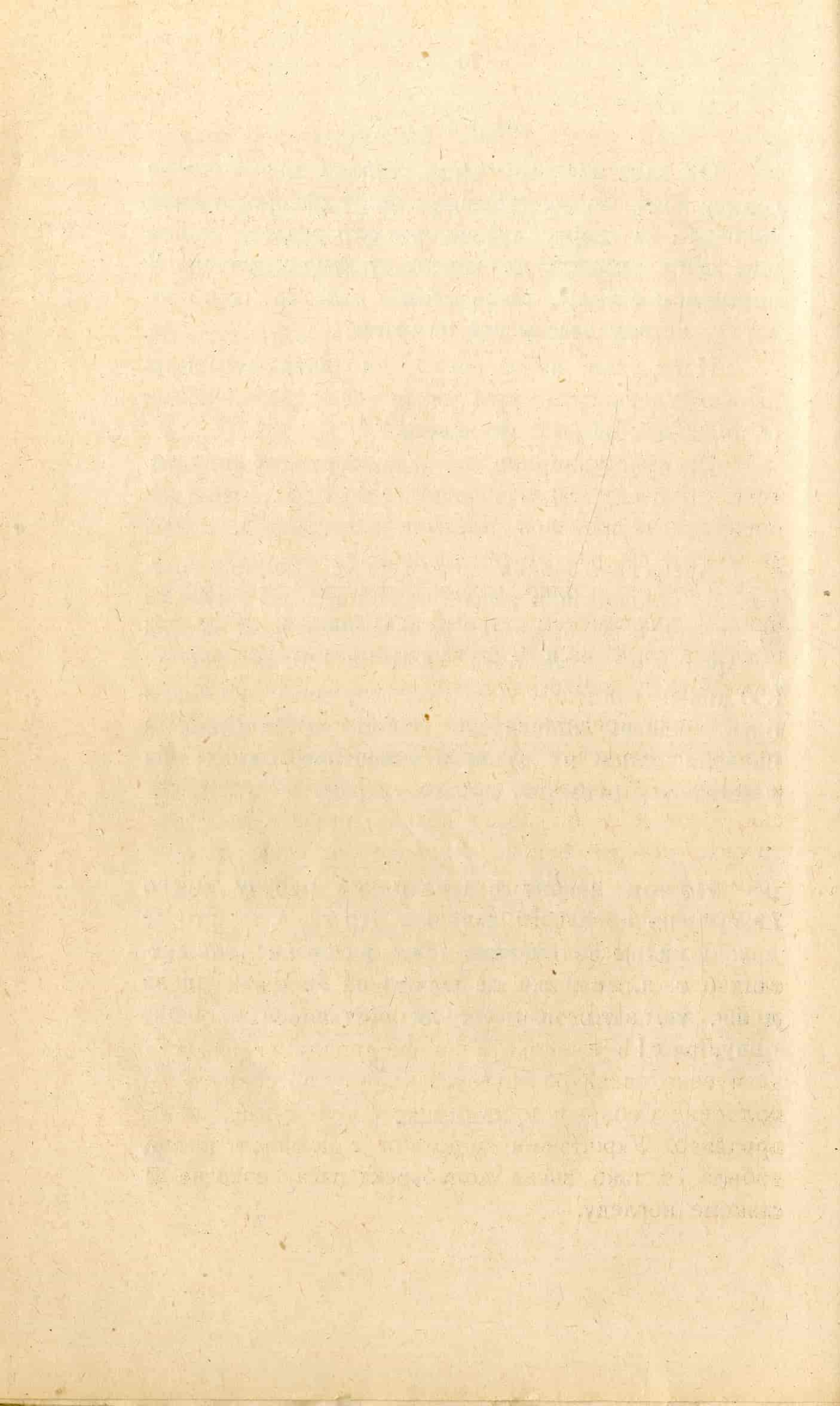
Ко противно поступи, казни ће се по чл. 4. б.

Чл. 5.

Аренда на дућане наплаћује се у корист општинске, црквене или манастирске касе, на чијем се атару дућан налази. Она се наплаћује на 3 месеца унапред и не може бити мања од 150 ни већа од 300 динара годишње. А колика ће у овим границама бити, решава општински одбор за општине, а црквени одбор за цркве и манастире, одмах при решавању о отварању дућана.

*

По томе закону је дућанција у Баричу могао некажњено продавати сахарин, јер га, зато што се држи у малим количинама може, да скрива, али кревете и т. д. не може да скрива па не може ни да држи, те, зато, не може да постане агент наше индустрије!

ТРАМПА

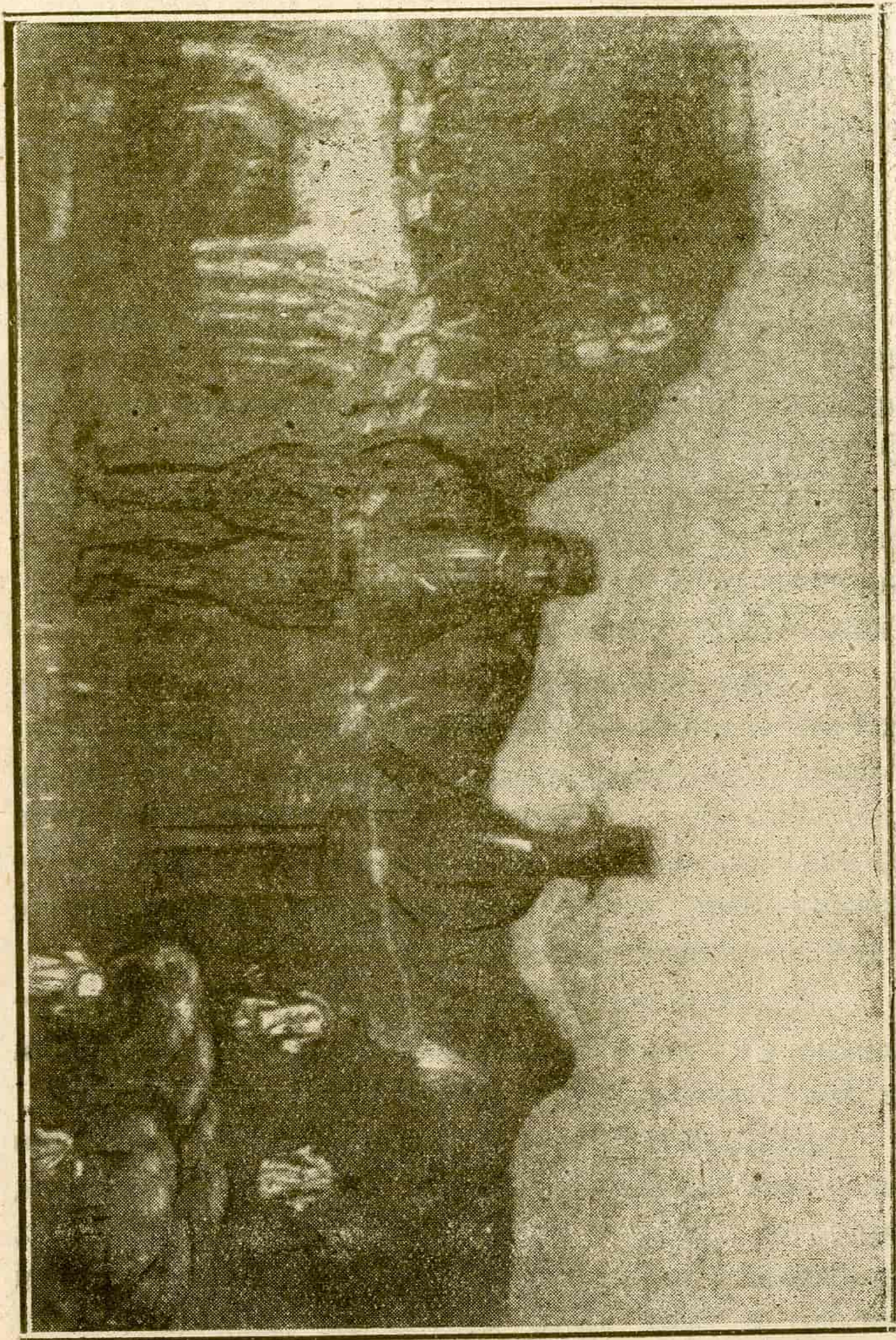
Не само у старини, већ и доскора је била врло честа *шрампа*, такав начин размене, при коме се производ за производ, предмет за предмет даје. Диференције су, разуме се, доплаћиване новцем.

Трампе је било чак и у нашим интернационалним трговинским односима. Такав један приказ показује сл. 4. чији се оригинал налази у Етнографском Музеју у Београду.

Слика представља, по саопштењу г. Н. Зега, сељака и марвеног трговца Лаловића (можда Лалковића) из Санковића, срез колубарски, округ ваљевски, како је у Мађарску догнао свиње а мађарски трговац истерао бикове и волове подолске расе те трампљавају, па Лаловић набројава Мађару дукате уколико износи диференција.

Слика је из 1852 год. Радио је неки припрост сликар из Срема, али по наруџбини Лаловића, који је био знатан трговац и врло богат човек.

Лаловић је волове и бикове доводио и изгонио на чувене панађуре ваљевске, који су посећивани од половине Србије и доста великога дела Босне, па их продавао. Укрштањем подолаца с домаћом расом добила се тако звана колубарска раса, изврсна у свакоме погледу.

Тако се путем трговине дошло до доброга соја, најбољега домаћега укрштенога с подолским.

Ја, међутим, знам један други случај у коме је трговац посредовао за унапређење свиња. У околини Пожеге су, на пример, биле свиње врло дивљачне, све док Јевто Карган, који је трговао са свињом палоцијом, није дотерао из Срема много бољу поврзму, названу буђеновачку, па је ове свиње трам-пљавао са сељацима за њихове дивљачне свиње. За неколико година су се тако намножиле буђеновачке свиње, да су оне у околини Пожеге савршено преовладале.

Несумњиво је у облицима трампе стара наша трговина унела и у друге које крајеве разноврсне сојеве. Тај је случај, особито пре устанака и око устанака, у многим крајевима био с овцама; зато се и помињу на разним странама разноврсне старије добре и одличне врсте оваца. Интересно би, стога, било потанко исписати све те случајеве, јер би они били важни не само за велику културну улогу трговине, већ, особито, за један њен особити и специјалан облик, за трампу.

ПАЗАРНИ ДАН У СКОПЉУ 13. ЈАНУАРА 1915. год.

Нема сад у старим границама онаквих панађура какве су посећивали Мића и Кића, побратими и сеоски враголани из Глишићева „Два Цванцика“ и какве је лепо стенографисао Љуба Ненадовић у његовој „Шетњи једнога стенографа“. Били су они и прошли и све више губе од старога свога значаја. Више се снабдевање не врши годишње и полугодишње; новчана привреда а и све силније продирање капитализма у срж од костију живота народнога гоне свет да се свакодневно снабдева дневним потребама својим: да на ситно купује не онолико колико му треба, већ тек за онолико колико је срестава збавио, било надницом, било продајом каквога свога продукта.

У новим крајевима, међутим, има данас једна мала али потпуно верна слика негдашњих панађура у старим границама. То је пазарни дан!

Он се у свима местима не држи једновремено: у Скопљу, Приштини и Велесу је уторником, у Виници средом, у Куманову и Кочанима четвртком, у Вучитрну, Качанику и Штипу петком, у Тетову, Митровици и Урошевцу суботом.

Али, осем у варошима пазарни дан је одржан још и у многим селима, па се у неким још и данас одржава. Чувен је, на пример, био и важан пазарни дан у Биљачи, као и у неким још другим селима, на којима је чињен знатан промет.

У радњама се у самој вароши не осећа пазарног дана каква особита живост. Улице су, до душе, пуне света, често пута толико закрчене да се једва њима може с трудним варкањем проћи. То је свет којч из села право иде на пазарно место и отуд се, пошто сврши посао ради којег је долазио, право кући враћа. Ретко се ко сврати у који дућан да што купи, највише ако застане пред опанчарском радњом (у којој се продаје искључиво искројена пресна кожа за опанке) да узме који пар. Због тога, што се сељак, који је очајно нејак потрошач, слабо свраћа у радње да пазари, и дућани су мали и тескобни, често пута једва 1—1,5 метар ширине и толико дубине, са највише 2 метра висине. Због тога се, такође, и робе набавља и држи мало, тако да би се она губила у већој просторији.

Публика, по правилу, не улази у дућан већ стоји пред њим, на улици; највише ако муштерија седне на крај ћепенка. Готово по правилу у радњи нема момака (калфи, помоћника); газда седи на ћепенку, на средини дућана, с прекрштеним ногама. Из рафова, не устајући и не помичући се, дохвата оно што му се тражи. Занатлије израђују робу у засебним радионицама а дућани су им само за продају, стога су очајно тескобни. (Сиротнијим занатлијама су тако тескобни дућани у исто време и радионице и продавнице, јер раде без радника.)

Зато се код дућанција у вароши и не осећа она живост око припремања робе ради продаје каква је у варошима старих граница обична појава у очи пазарног дана и самог тог дана изјутра. А како сељаци и других дана ретко у варош долазе да што купују, то су дућанције и занатлије упућени готово само на месну публику. Стога би за већину њих био прикладан онај одговор једног Јеврејина у Шумадији што га је, жалећи се на рђав пазар, дао једноме питачу: „Како ће бити пазара кад нема ни једног пазарног дана: у понедељак демонстрација, у уторак прокламација, у среду лимунација, у четвртак депутација, петак турски светац, субота наш, недеља ваш!“.

Али, зато пазарнога дана многи дућанције, занатлије, старинари и т. д., износе своје израде и робу на само пијачно место, онако као што је чињено негда приликом панађура у старим границама. Месне дућанције и занатлије заузму сву предњу просторију пијаце, а тек позади су сељаци са својим производима. Ових је, готово увек, мање него оних првих.

Кад дођете на пијацу, онда наилазите управо на продавнице дућанске робе и занатлиских израда; ту су огледалца, чешљеви, минђуше, дугмета, миришљави сапуни, разноврсне ситнице дућанске, мед, пекмез, врући ћевапчићи, топло јело, јабуке, крушке, колачићи, разноврсна мезета, печено кестење, алва, боза, хлеб, ковачилук, браварске, дрводељске, лимарске израде, платно, чарапе, разноврсно одело, јаглуци, убруси, сир, масло, јаја, старо одело, печење, пржена риба, крахер, кашике, ножеви, бритве, пр-

жуни, столице, решета, пресни опанци, нануле, бурази, цигерице, вуна, помада, бријачи, конци, новчаници, муштикле, чибуци, шамије, појасеви, ораси, грнчарија, зембилји, асуре, штапови, прстење, цветови, луч (борина), лимунови, поморанџе, смокве, суво грожђе, џенарике и шљиве сушене на сунцу, јабуке и крушке исечене на кружиће и сушене на сунцу, брашнарске радње крчме брашно на оку две и т. д. и т. д.

Од ових мештана се сва публика, и месна и селска, снабдева са свима животним намирницама: а они и од сељака, раније, покупују толике сељачке производе (на пример: јабуке, крушке, сир и т. д.), па их после продају на крчму, на ситно, не само варошкој публици, већ и самим сељацима.

Тек иза ових продавница — и пошто се прођу месни баштовани — настаје права сељачка пијаца, мала, незнатна, с малим количинама пшенице, ражи, јечма, крупника, овса, кукуруза, пасуља, брашна и т. д. На 500—600 места месних продаваца једва да дође 80—100 места продаваца са села.

Тако пазарни дани овде праве утисак: да су они ради тога, да се на њима и варошанима и сељацима прода роба варошка и од пољопривредних производа поглавито оно што варошани раније од сељака купе па их, после, скупље на крчму продају, — место да је дан у који сељаци догоне своје производе, продају варошанима и снабдевају их животним намирницама!

Извесно је тако било и у старим границама негда, у своје време. Ја то не памтим, ма да ми је доста солидан број година и ма да сам запамтио многе привредне манифестације што су садашњем

нараштају непознате. Али ми друг Петар Јовановић, књижар, рече: да је такав исти, као у Скопљу, пазарни дан не само запамтио у Пироту, него је и сам, кад настане беспослица у терзиском занату (а он је био терзиски радник), пазарног дана узимао у дућанџија сапунића, огледалаца, коваца, прстења, дугмета и разноврсних ситнурија, па износио на пијац и продавао, те се, док не крену послови у занату, доста лепо прехрањивао.

Данас, пак, ни (у Пироту осем баштована нико друти од мештана пазарнога дана не износи какву робу или своју израду на продају: сваки продаје у своме дућану. А сељак, кад прода оно што је на пијаци дотерао и наплати, залази по дућанима и купује што му треба.

Гледајући како се на пијаци у Скопљу справљају врући ћевапчићи и готови топло јело, те се продаје и једе ту, тако рећи „на лицу места.“ сетих се како је било пре 50 година у Ужицу: околни сељаци дотерају по неколико брава ситне стоке, по кољу, испеку и на самој пијаци крчме вруће печење! На то су били прокукали пекари и механџије, те се том ствари бавила чак и Народна Скупштина: била је, тим поводом, једна врло жива дискусија, у којој је узело учешћа више посланика него ли у некојим питањима општеномског интереса!

Још једна ствар са овога пазарнога дана подсећа на павађуре: велики број просјака који на улазима дочекују и на излазима испраћају публику. Има их који просе у „прози,“ а има их који то чине „у појезији,“ с песмом и још уз пратњу музике, гусала. Али ми је пао у очи један начин прошње

који дотле нисам видео: један здрав, читав и млад човек носи торбу и залази од продавнице до продавнице. Сваки му продавац убаца у торбу по нешто од онога што продаје: главицу луља, кромпир, јабуку, крушку, њевапчић, кестен, орах, лешник, комад хлеба и т. д.

— Какав је ово човек? упитах првога до мене.

— Просјак; одговори ми он.

Чудне прошње! А већ се дародавцима не чудим: познато ми је оно простонародно правило: Подај ономе ко проси, макар и царску круну да носи!

А знате ли којих продаваца највише има? Нећете веровати, али је цела истина: бакала.

Какви су то бакали?

Сад ће вам бити јасно.

Обилазећи вароши у новим крајевима, зачудио сам се многобројним фирмама: бакал тај и тај. Нарочито их много има у малама у којима су Муслимани.

Загледајући у унутрашњост дућана такође сам се зачудио: у њима не виђех бакалука (кафе, шећера, пиринча и т. д.), као што га има у бакалницама у старим границама. Код ових бакала је само сир, јаја, масло, пасуљ, лук, брашно, купус, бундеве, патлиџани, паприка, све оно што у старим границама држе пиљари, и свега у малим количинама.

Сетих се тада ређања војвода с битке на Лозници:

А треће је српска војвода

Ја из Шапца Бакал Милосаве.

Морао је, извесно, и он бити такав бакал као и ови сад у новим крајевима и продавати то исто што и они продају.

И, одиста, Вук у своме Српском Рјечнику код речи бакал објашњава: да је то „трговац што продаје сир, масло, мед и т. д.“

Још је нешто вредно поменути: на пијаци вересије нема. Што ко купи има одмах да плати. Али, и у вароши вересије нема; сељаку се још ништа на вересију не даје, већ се на пијац износи готова роба, јер се она тамо мора у готову платити, те купац не може ни поумити да је на вересију тражи.

Због тога бакали у Скопљу немају вересиских тефтера. Ни други продавци не кредитирају муштерије; с тога је и употреба рабоша врло ограничена: једва сам их на 3—4 места нашао.

У Скопљу имају две врсте рабоша. Једним се служе бојације, они што се баве бојењем пређе сељацима; другим се служе хлебари (фурунције) који дају хлеб на вересију или примају на пециво разноврсну манцу.

Рабош је код бојације мање дрвце, танко садељано и заравњено с обе пљосне стране. На њему се изрежу знаци, па се пиле одсече а квочка веже за пређу (плетиво). У старим границама се пиле даје сопственику плетива; овде се то не чини, већ оно служи бојацији за разликовање разноврсне пређе при бојењу.

Код фурунција је рабош већи, дужи. Често пута је дугачак читаво пола метра. На рабош се муштерији даје хлеб: кад дође да хлеб узме, муштерија донесе пиле, које фурунција састави са квочком, и онда и преко квочке и преко пилета направи онолико зареза, колико је муштерија узео хлебова, па опет муштерија узме пиле а фурунција задржи квочку. Тако се бележи и пишерма.

Зарези су у Скопљу прости и једноставни: усправни и издубљени и обележавају

$$| = 1.$$

Колико ових зареза има, толико је муштерија узео, рецимо, хлебова.

У старим границама сам негда гледао рабош који је овако изгледао:

$$| = 1.$$

$$/ = 5.$$

$$X = 10.$$

Тако би ови зарези:

|||| X|| |||/ / X|||/ |||||X износили 66 (рецимо: хлебова).

Међутим, гледао сам, поред оних што их је М. Ђ. Милићевић („Живот Срба сељака“) саопштио, још и ове зарезе:

$$\cdot \text{ (убод)} = 1.$$

$$/ \text{ (зарез без удубљења)} = 5.$$

$$| \text{ (зарез с удубљењем)} = 10.$$

$$/ \text{ (зарез с удубљењем)} = 50.$$

$$X \text{ (зарез с удубљењем)} = 100.$$

Ја памтим кад су кметови и одборници разрезивали сељацима порез на рабош: за сваку пореску главу имао је засебан рабош. По обележеним знацима на рабошу кмет је увек знао колико је коме порезе нарезао, па је тако и наплаћивао. Све је рабоше држао на једној нисци: то му је био данашњи порески распоред, порески дневник и пореска признаница (пиле је давао дотичној пореској глави кад порез исплати.) А кад сврши с наплатом пореза, кмет је ту ниску рабоша вешао о клин у општинској судници (сударнику). То му је била као нека данашња фасцикла!

И на тим рабошима, као и на рабошима хлеба, месара итд. записивани су и делови гроша или цванцика: поред пуних знакова који су ишли преко целог рабоша, зарезивани су мањи знаци: до половине, четвртине или три четвртине.

При исплати је муштерија доносно пиле, оно је састављано с квочком, бројани су зарези и сабирани, па кад се исплата изврши — онда је тај рабош уништаван, а за нову вересију прављен и нов рабош.

По нашем Законику о поступку судском у грађанским парницама рабош је доказно средство. О томе у њему постоје ови прописи:

§ 25. Лебари, касапи, месари, водоноше, свећари и овим подобни могу доказивати рабошем (квочком), на коме се потписао или свој печат ставио онај, који је ствари примио.

Рабош-квочка-потпун је доказ о количини, у колико се слаже с пилетом, које се налази у туженога. И без пилета потпун је доказ, ако тужени неће пиле да покаже или га је шћердао, или непажњом изгубио.

Али ако тужени докаже, да је пиле случајно и без његове кривице изгубио, онда се оставља општинском суду да оцени такав доказ

§ 26. Рабош је доказ само за тридесет дана, од како се по њему почеле давати ствари. И тако, ако поверитељ после тога најдаље за тридесет дана дужника не тужи, мораће своје право доказати другим начином.

Рабошем се не може доказивати већи дуг од 250 гроша пореских.

*

Од свих месних израда које се пазарног дана износе на пијацу ради продаје највише падају у очи плетарске. Али се на њима одмах познаје да су самоучки посао.

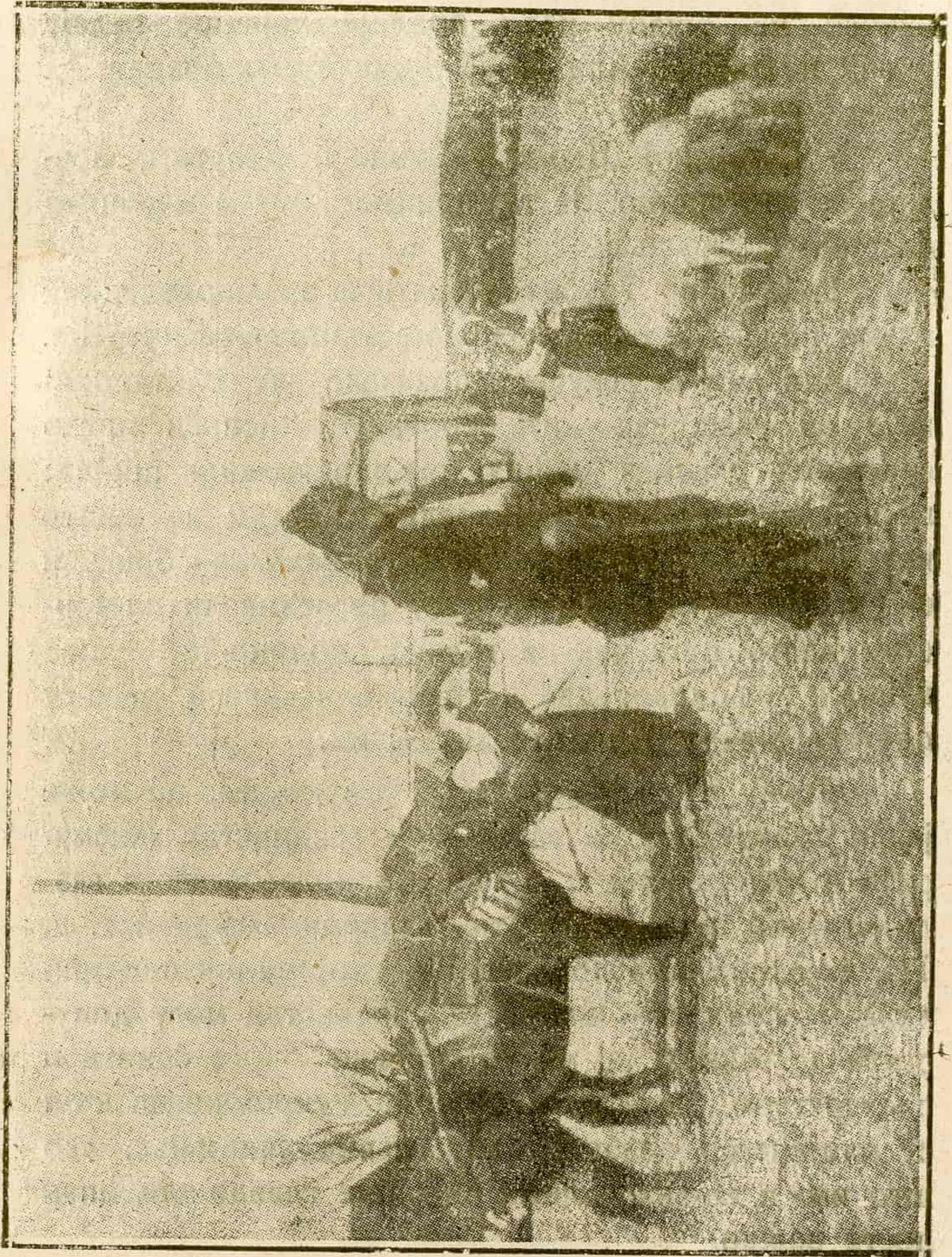
У Ратарској Школи у Скопљу, међутим, предаје се плетарство. За тај предмет има и нарочити наставник, стручњак.

То је добро. Треба се старати да пољопривредник научи плести котарицу за своје разноврсне потребе.

Али нам је искуство показало, да плетарство није ни развијено нити коракнуло напред преко свршених ученика наших пољопривредних школа: главни послови пољопривредни, вођени на нешто већем газдинству, њима су одузимали сву бригу и све време, те се код кућа нису посвећивали плетарству често пута чак ни толико, колико је њихова кућна и пољопривредна потреба изискивала, него су плетене ствари куповали на пијаци.

Ствар, у осталом, сасвим разумљива: не може један привредник на развијеном газдинству занемарити велике, важне и скупocene потребе свога газдинства па сести те плести котарицу, асуру и т. д. Тек поједини пољопривредници, којима њихове прилике и околности њиховога газдинства могу допустити (а таквих је много), могли би се бавити и плетарством. Осем њих, има још и сиромашака који су плетарство изабрали као главно занимање, као што има и таквих, којима оно није главно али ипак доста важно.

У Скопљу, на пример, има више кућа којима је плетарство врло важно, неким готово и главно,

Faint, illegible text, likely a caption or description of the photograph above.

занимање. Без њега би им остала привреда била недовољна за живот. У тим кућама имају и нарочите радионице у којима од рогоза плету асуре и зембиље.

Тако исто има више људи који се баве плетењем столица од рогоза и од сламе.

Велики број сељака од сламе плету рогоже (управо сламарице) које употребљавају за простирку у постељи, а и продају за застирање пода у вароши, за „меблирање“ седишта у турским кафанама и на ћепенцима и т. д.

Зимским курсевима би наставник плетарства из Ратарске Школе ове самоуке могао боље поучити у изради асура, столица, зембиља и сламарица и научити их и другим израдама од сламе и рогоза, те да, с обзиром на обилност потребне сировине која у овим крајевима узалуд пропада, један леп број кућа дође до лепе зараде, а наша пијаца да буде снабдевенија с бољом и јефтинијом домаћом израдом.

Тако исто би се могли одржавати курсеви и за плетење виноградских и воћарских котарица поглавито, а узгред и за плетење котарица ради других употреба пољопривредних и кућевних, сеоских и варошких. Жалосна је појава, да се ови виноградски и воћарски крајеви снабдевају с котарицама из Солуна и из Грчке. Само у јесен македонски Цигани плету котарице за брање грозђа, али су оне неударне и за транспорт. Па и те су им котарице рђаве израде, врло брзо се распадне. Те људе, који самоучки и рђаве котарице граде, треба позвати на курс и обучити их у првом реду да израђују све врсте виноградских и воћарских котарица (и за

брање и за транспорт), које су велика привредна потреба ових крајева. А да се уз ту обуку могу обучити и за израду других котарица нема сумње. (Осем кошева (сепета) којима се товаре магарци и по каквога шкарта од котарица по пиљарницама, ретко се котарица у употреби може видети. А колика је разлика између овога краја и околине нишке: на нишку пијацу сељанке у котарицама доносе грожђе, воће, патлицаве, кромпире, јаја, пасуљ и многе друге пољопривредне производе. Кад се тамо зађе по пијаци — све је котарица до котарице.) Само једно треба имати на уму: нека се курс не почиње с великим теоријама и са скупим трошковима; довољно је ове људе изучити да плету добре и употребљиве котарице с неољуштеним прућем и са трском из ритова, јер је то оно што је привреди ових крајева потребно. С куваним и ољуштеним прућем ће радити само онај предузетник, који од плетарства направи једну малу индустрију. У овоме смислу упутио сам 10. децембра 1914. год. предлог Г. Министру Народне Привреде. Да бих био сигуран да се тај предлог не забаци, молио сам га да то у исто време сматра и за посланичко питање на које очекујем одговор.

Већ 15. истог месеца добио сам од Г. Министра одговор ове садржине:

„Пошто сте желели да Ваше писмо сматрам као писмено питање, то Вас по Вашој жељи извештавам, да се потпуно слажем с Вашим предлогом о отварању зимског плетарског курса, и да сам наредио пољопривредном одељењу да ми о томе спреми потребно решење. Мислим да ће све то бити за два три дана готово“.

Желети је само да се на овоме послу и даље плански настави радити.

*

Као и пчеларство, човеку, који се интересује сељаковим радом, зауставља поглед и воће сушено на сунцу: ценарике (целе са коштицом), шљиве (целе или расечене само, али са неизвађеном коштицом) и крушке и јабуке (исечене на танке округле кришке и тако сушене). Код многога бакала се то воће може десити.

✱

Да завршим само још с једном напоменом: сваки продавац гласно нуди и препоручује свој еспап. То је толика вика, да је нервознији човек не би могао поднети ни неколико минута. А она, међутим, траје целог дана: пошто општини плати 0.10 дин. кирије на место за онај дан, продавац се одатле не миче док или не прода све или сасвим нестане посетилаца. Дотле он непрестано виче!

НАШИ ЗАНАТИ ПО ОСЛОБОЂЕЊУ

Интересно је пратити наше занате по ослобођењу, док су они били још неразвијени, и многи од њих још и очајно примитивни.

Овим редовима је задатак да нешто података о томе времену пруже.

Ученици (шегрти чираци) и помоћници (калфе). Докле је у много случајева било да се ученици узимају из туђих породица и да помоћници буду туђи младићи, (тако је обично било у занатима: терзиском, абаџиском, опанчарском и т. д.), дотле су, знатним делом, ученици и помоћници у занату ковачком, особито докле је он био сасвим неразвијен и примитиван, били сопствени синови мајсторови Свакојако су и у средњем веку били ковачи браћа а помоћници њихови синови, те је отуда и оно место у народној песми:

Ковала су сабљу два ковача,
Два ковача и три помагача,
Од недеље опет до недеље,
Од челика сабљу претопили,
У острицу сабљу угодили.

То је наследство у ковачком занату трајало у узвесним заосталим крајевима, не само седамдесетих и осамдесетих, већ и деведесетих година прошлога века. Ја то знам и из личнога свога посматрања.

Наша стара занимања. У „Протоколима магистрата шабачког“ од 1808 до 1812 године су забележена ова занимања: рабација, абација, чаругџија, екмешчија, тувегџија, бакал, терзија, мутавџија, мунџија, чаркачија, касапин, налбанта, трговац, ћурчија, кулунџија, ковач, дунђер, пекар, бардакџија, кујунџија, сафунџија, бојација, колар, кречар, сакаџија, телал.

Шабац је, с околином својом, био врло важан потрошач, кад је оволико заната имао.

Та су занимања побележена само стога, што су се дотични јављали магистрату. Осем њих је било још и скелара, крчагџија, качара, чутурчија и т. д.

Вук Стеф. Караџић је у својем „Српском Рјечнику“ пописао ова занимања: абација, алваџија, амал, аџија, ашчија, бачвар, башчован, безар, бербер, болтаџија, бакал, бостанџија, брашнар, брдар, бузаџија, воденичар, восковарџија, вретенар, видар, гадљар, гатар, гребенар, дуванџија, думенџија, зидар, златар, јекмекџија, кавеџија, казанџија, калајџија, калауз, калдрмџија, калнакџија, каменар, кантарџија, капамаџија, касапин, кашичар, кестенар, кобасичар, ковач, кожуар, колар, кордованџија, котлар, кречар, кројач, крчмар, кујунџија, лагумџија, лончар, магација, месар, механџија, млизар, молер, мрнар, мутавџија, налбанта, неимар, ожичар, опанчар, оџачар, папуџија, парација, пекар, пећар, пивар, пиљар, пишерџија, прекупац, препродавац, рабација, ракиџија, рибар, сабов, самарџија, самсар, сапунџија, сараор, сарач, саџија, свилар, скелеџија, солар, сомунџија, струнар, табак, таљигаш, тамбураш, телал, терзија, торбар, трговац, турмар, туфџија, ћаџија, ћебе-

џија, ћириџија, ћумурџија, ћурџија, угљар, ужар, уздар, уштипчар, фурунџија, хлеббар, циглар, чамџија, чарапар, чаругџија, чизмар, четкар, шавац, шваља.

Селски занатлије. По селима се занатлије баве пољским послонима; занат раде тек кад пољски послови престану, од прилике онако како је у Расу: „Занатлија има прилично по селима (зидари, дрводеље, ковачи, лончари, терзије), али им је то занимање споредно а њиме се баве кад престану пољски радови“ (Е. Ј. Цветић: „Новопазарски санџак“, 1912, 26). Друго су, већ, они који лети занат обављају, као што су ћерамиџије, цигљари, зидари и т. д., који, ради бављења са занатом, морају пољске послове остављати својим породицама.

Путници занатлије. Није ту реч о оним народним и сељачким путницима занатлијама (абаџијама, терзијама, качарима и т. д.), него о модерним занатлијама, који су по мањим местима путовали посла ради.

Кројачи би, на пример, долазили, с времена на време, у једно мало место, покројили и сашили одело чиновницима и варошанима који би се „немецки“ одевали, па ишли даље. Обично би радили у механској соби; међу њима би се често нашао и по какав пијанац.

Сајџије би долазиле, такође, с времена на време у једно мало место, поставили свој алат на сто у механи и оправљали сатове чиновницима и још оним варошанима који их, поред чиновника, имају.

То је био једини начин да се у маломе месту дође до „немецкота“ одела и до оправке сата.

Странци занатлије. Још је Пирх забележио: „Занатлијама свију врста, који би се хтели настанити на дуже или краће време, чиниће се све могуће олакшице.“ Ту је политику повео још кнез Милош, па је она настављена и доцније. Зато ми имамо *Вајферта*, *Бајлоне* и још неке странце, који су се доселили као занатлије, па постали индустријалци. Такав је случај и с *Креном* у Чачку, и многим другим у унутрашњости земље, У Шапцу је био *Кодецки*, који се као *клонфер* налази међу пренумерантима на књизи *Башшован и воћарство* од Павла Бибића. Чак у малој Пожези је шесетих година био столар *Јаков Силбехорн*.

Многи странци занатлије су изумрли, неки су се одселили чим су Срби занатлије пристигли, али су многи и остали упражњавајући занат, па га и синовима својим предавали.

Аустријанци у Београду. Интересно је забележити да је аустриских поданика било у Београду с овим занимањима:

	1832	1833	1837
болтација	12	—	—
лончара	2	—	3
магазација	1	—	5
бакала	3	—	—
сајџија	2	2	1
шнајдера	3	1	5
фурунџија	2	—	—
тишлера	1	—	3
књиговезаца	1	—	1
лецедера	—	1	1
трговаца	—	12	6

казанџија	—	1	—
кожара	—	1	—
чуругџија	—	1	—
надничара	—	1	—
доктора	—	1	1
кујунџија	—	—	2
чизмара	—	—	2
механџија	—	—	2
шлосера	—	—	1
шпекуланата	—	—	1
цревара	—	—	1
звоноливаца	—	—	1
пинтера	—	—	1

Из овога се броја најбоље види, како је бедно стајала потрошачка моћ и у самој престоници, те се досељавао крајње минимални број занатлија, и то од оних, којих никако нисмо имали.

Попис занатлија. Већ 1836 год. је био попис занатлија у Србији; било их је тада, и то овим редом:

Београд	864
Шабац	426
Јагодина	339
Крагујевац	336
Пожаревац	305
Смедерево	294
Ваљево	130
Ужице	123
Гургусовац	86
Лозница	50
Зајечар	43

Примитивна занимања. У примитивној привреди се налазе и примитивна занимања. Такав је, на пример, *шелал*, који носа по улицама ствари које му се на продају дадну, те *шелали* (виче). Такав је *амал*, који ће цео боговетни дан чекати на улици, на баиру (обали) или уз какву радњу, мрзнути се на мразу и киснути на киши, неће ли га ко позвати да му што понесе. Приближан је њима и *сензал*, који ће за туђи рачун куповати храну, коже, стоку, и т. д., па ако купи што, нешто ће и добити, а ако не купи — ништа ни добити неће. У примитивној је привреди многобројан кадар и *илџара*, особито оних што до подне раде. Али је интересна појава, да у томе периоду има велики број сарача, кожара (што израђују, обично, сахтијан), разноврсних обућара (спанчара, папучара, ципелара, кондурџија итд.), бешчија (израђивача, ткача бега, платна), ковача, кожара, догрмаџија, сандучара, и т. д.

У томе се добу појављују и *воскоћешари*, јер је њихово занимање издржљиво само у примитивној, замрлој привреди.

Докази неразвијености привредне. Колика је 1838 год. била привредна неразвијеност, може се судити и по томе: што је била од еђена надница мајсторима који код кућа раде о домаћиновој храни 30 пара, а о храни самога мајстора 50 пара чаршинских („Гласник Срп. Уч. Друштва“, XLVIII, 188).

Чак и 1866 год. је та неразвијеност трајала, јер је тада било становништва које се бавило:

пољском привредом	90,08 ‰
занатима	5,32 „
трговином	1,54 „
свим осталим	3,06 „

Презимена по занимањима. Како су у појединим местима била извесна занимања ретка, може се закључити и по презименима, што су их потомци извесних занатлија добили по занимањима својих предака: Грачаревић, Ковачевић, Терзић, Качаревић, Коларевић, Кречаревић, Самарџић, Мајсторовић, Мутавџић, Ђурчић, Воденичаревић, Туфегџић, Механџић, Калајџић, Баштовановић, Тутуновић, Дрндаревић, Дунђеровић, Бојацић, Кујунџић, Сарачевић, Месаровић, Касапиновић, Молеровић, Табаковић, Чикиризовић, Барутлић, Балугџић, ит.д.

Имена улица по занатима. Кад сам дошао у Београд, још сам затекао да се за улицу Краљице Наталије каже: *Абаџиска чарџија*, па сам, чак, затекао и подоста абаџија у њој; као што се, још за дуго после, за улицу Краља Александра чуло: *Фишеклија*, јер се ту барут пресипао у фишеке и продавао. Сад се ни један ни други назив не чује.

Такав је случај и с градовима у увутрашњости: многа мања места, која нису имала велике и развијене занате, нису ни имала занатске називе улицама, она, пак, која су имала, изгубила су те називе било с нестанком тих заната, било с расељавањем занатлија по свима улицама.

То бива чак и с градовима у јужној Србији: с расељавањем занатлија по целоме граду и с новим именованњем улица престају стари занатски називи. Тај је случај чак и са Скопљем, које је имало врло развијене занате; сад се по именима заната не називају улице; свега се задржао, у говорном језику, назив *Касапане* за крај у коме су месарске (*касипске*) радње.

Терзо или ишчија. Абџају, који је ишао од куће до куће, те кројио и шио одело, звали су *Шерзо*, мада је терзија други занатлија. Често пута су га називали и *ишчија*; у Мостару се, међутим, ишчијом звао калфа. Можда су, негда, калфе и слате да по кућама кроје и шију одело.

Језик. Клетва. Песма. У занатима су били одомаћени језици: мутавџиски, грнчарски, терзиски, дувђерски и т д. Ја сам, међутим, у Ивањици опазио и ово: у једној радњи мануфактурној, бакалској и гвожђарској су о пазарном дану услуживали две брата и жена, и они су се између себе, да их муштерија неби разумела, споразумевали *цигански*. На моје питање: што цигански говоре? одговорили су ми: да су просто морали код Цигана научити цигански језик, да би се могли међу собом споразумевати а да их муштерија не разуме.

У старо време је најтежа клетва била: *Занаш га задужио!* Сваки је занатлија избегавао, у колико је могао, да се та клетва не рекне за њега.

Кољко су, међутим, поједини занатлије били сиромашни, показује и ова песмица, којима су ковачи дирани:

Ковач кује, ковачица преде,

А ковачу голо дупе зебе.

Значи: она је, сирота, морала под најам друге прести, те није доспела ни свога мужа окрпити

КАКО ДУГО ТРАЈУ ТРАДИЦИЈЕ

Извесни прописи Душанова Законика су доскора трајали у вародним правним обичајима.

Тако, н. пр., наредба Законикова да се сиромаси хране по црквама, врло дуго је трајала, чак и по ослобођењу нашем: цркве су имале тас за сиротињу, па су, у почетку, саме сиротињи раздељивале добивени новац, после су предавале општинама, док, напослетку, није сасвим престало скупљање прилога за сиротињу.

Пропис да се осуђеник *бие шшаповима*, трајао је чак и у новом законодавству нашем до 1873. г. и то баш под тим изразом.

По Душанову Законнику само је велики властелин позиван на суд писмом, сви други *печашом*. То је правило трајало и после нашега ослобођења, па је и у законодавство ушло.

За штету коју је учинио ма који укућанин, одговоран је био и имао платити кућни старешина. Тако је било по Душанову Законнику; али тако је исто било и по правним обичајима народним и после ослобођења.

По Душанову Законнику је гостионичар имао платити госту за све што му нестане; тако је исто настало и после ослобођења по правним обичајима народним, па је тај пропис и у Грађански Законик ушао.

РАД И РИТАМ

Још последњих година XIX века је изашло изврсно научно дело Карла Бихера: „Рад и ритам“. То је дело, доцније, доживело неколико издања и неколико пута је увећано новим допунама. Оно представља научну радњу првога реда, и има интереса особито за нас, пошто у нас није сасвим престао стари начин рада, с особитим ритмом, праћен исвесним певањем, које ритмом својим савршено одговара ритму самога рада.

Како се, несумњиво, примећује очигледна равномерност у кретању руке или ноге (зависи од тога шта је у покрету, чиме се управо ради), па и кретању целог тела, и у ритму песме дотичнога радника, то се код разноликих радника, који имају разнолик ритам у раду, мора опазити и разнолик ритам у певању. Јер, на пример, копач ће имати један ритам у подизању и спуштању мотике према томе и *одговарајући* ритам у певању; преље ће на прелима имати други ритам у раду, па и други ритам у певању; радници ће на јавним радовима (обично на тако званом кулуку) имати трећи ритам у раду, па и трећи ритам у певању; жетвари ће, особито на мобама, имати четврти ритам у раду, па ће и четврти ритам имати у певању песме:

1.

На крај, на крај, моја силна мобо,
На крају је вода и девојка,
Вода ладна, а девојка млада:
Воду пијте, девојку љубите.

2.

Навал' мобо, ја и моја жена:
Жена спава, а ја воду носим.

3.

На крај, мобо, на крају је торба,
И у торби паучљива проја.
Навалите, мобо моја, под вече,
Биће вама шугав јарац довече.

Једну исту песму ће певати на један начин ковач, на други обућар, на трећи бачвар, на четврти рудар, сваки према ритму којег има у раду. Треба само слушати поједине раднике у разноврсним занатима, па запазити ту разлику, која је тако очигледна.

То се, у осталом, види и по једној „терзиској песми“ коју је „Кића“ донео и за коју вели: „омиљена песма што терзије певају кад шију“, и забележена у Клењу, у Мачви. Та је песма иначе позната као једна од севдалинки; али је она, додацима што су у њој учинили терзије да би је боље дотерали у хармонију са ритмом у својем раду, добила сасвим други и друкчији ритам, него што га има у обичном певању; као што ће се то, на први поглед, осетити и на самом читању песме:

Које ли је доб ноћи?

Ој мени, ој теби,

Ој менике тужној и жалосној!

Рече драги да ће доћи;
Ој мени, ој теби,
Ој меника тужној и жалосној!

Рече доћи па га нема.
Ој мени, ој теби,
Ој меника тужној и жалосној!

Чеках њега до по ноћи,
Ој мени, ој теби,
Ој меника тужној и жалосној!

До по ноћи певајући,
Ој мени, ој теби,
Ој меника тужној и жалосној!

Од по ноћи плакајући
Ој мени, ој теби,
Ој меника тужној и жалосној!

Интересне су, особито, и друге песме што их певају терзије и абације, нарочито њихове *специалне* песме.

Од нарочитог је интереса слушати како певају опанчари: ритам њиховога певања потпуно одговара ритму кретања њихових руку, ритму преплетања опанака.

Слушао сам, међутим, певање специалних песама кожуарских и ћурчиских: то су, и по садржини и по особитоме ритму који одговара ритму рада, изванредно лепе песме, те ми је особито жао што их нисам побележио. Али рад кожуарски и рад ћурчиски још није свуда изишао из првобитних својих облика, па ће се те песме и данас на многим странама чути, те ће их заинтересовани бити у стању забележити.

А ми држимо да је крајње време настало кад се наши музичари треба да заинтересују занатлиским песмама и занатлиским певањем. Та је област за нашу народну музику од изванреднога интереса, као што је и за науку потребно тај материјал побрати. Међутим, у место мотиком сад се копање врши плугом, жетеоце замењује машина жетелица, занати делом пропадају а делом се отпочињу обрађивати машинама, те и специјалних песама и специјалног певања занатлиског доста брзо нестаје; крајње је време заћи бар по местима, у којима се типичан првобитни занат још одржао, те побележити и песме и њихов разнолик ритам.

Интересна је, међутим, ствар, да су неки наши писци покушавали конструисати шивачке песме, па им је то, чак, и полазило, донекле, за руком.

Свакојако је за ритам у песми и у игри интересно запазити: да се, по Вуку Стеф. Карацићу, разнолико игра по једној песми у Мачви и у Јадру, истоветној песми, у осталом, која се брже игра у Мачви уз само један припев, који чини ритам сличан ритму коња, док без припева певана и играна песма у Јадру одговара ритму оваца.

Како су нарочите песме певане и с особитим ритмом при туцању бунгура у ступи, млевењу жита на ручноме жрвњу, цеђењу грожђа на примитиван начин, предењу вуне, ткању, па онда при шивењу, ковању и разноврсним занатским радњама, тако, сасвим сигурно, све те песме и сва та певања одговарају ритмичком карактеру рада.

ПРОСЈАЦИ И СЕЦИКЕСЕ

Панађури и пазарни дани су они дани, кад се, осем купаца и продаваца, стичу још и *просјаци* и *сецикесе*.

Међу просјацима има их који врло лепо уз гусле гуде и певају врло лепе јуначке песме, многи међу њима знају и разноврсне срцепарајуће слепачке песме, тек по неки неће знати ни једно ни друго, до монотона: даруј брате, даруј роде!

Међу овим просјацима бива случајева, да су деца и од имућних родитеља: њих су, као малу децу, докопали Цигани, изломили им руке и ноге или их ослепили, па их прошњи научили. Било је чак случајева да су родитељи тако изнакажену децу своју познали. Највећи их је, међутим, број од оних који се позвати не могу, а и деца се сама не могу својих родитеља сећати, јер их Цигани украду савим малу.

Међутим, врло су интересантни *сецикесе*, који се, друкчије још, зову *коцкари*. Њих је особито много било раније, док је свет био приплостији и док се лако могао варати.

С једним од њих, са старим коцкаром Марком Чапкуном, био сам заједно у апсу. Други су се апсеници коцкали целу ноћ, и он је с напрегнутом

пажњом, пратио игру. Кад је свануло и ја се пробудио, па видио тај привор: како Марко још посматра игру, зачуђен га запитах:

— Што ти не играш?

— Ко сме играти с овим сељацима: ја би им сав новац на картама дигао, али би се они онда дигли, истукли ме, и новац би ми узели.

— Е, али тада би ти запомагао, и апсанција би ти стигао у помоћ...

— Е, мој господине, тада би ја тек извукао батине: апсеници би се жалили како сам им ја на спавању извукао паре, па би апсанција, знајући да сам кесарош, ударао по мени, као по вољу у купусу...

После неколико месеци сам био у затвору са сасвим остарелим коцкаром, Симом Каштрњом, који је запамтио старе вашаре и операције на њима извађане. Тај, иначе доста бистар и природно интелегентан човек, напричао ми је много прича из коцкарског (кесарошког) живота. Особито је био јерезан на рабације, јер би, кад невоља коцкара натера да с кола придигне цак пасуља или шљива, па га они ухвате, на мртво име, јадника, испребијали. Кад би на друмској механи потревили сељаке, отпочели би између себе бацати попа, па би онај, што попа баца, навлаш губио, да би само сељаке намамио. И они се, збиља, намаме, па, у почетку, и они отпочву добијати, док се не намаме ва улоге у великим сумама. Тада већ почну губити, и за неколико тренутака остану без паре и марјаша. Али је најинтересантније било причање о томе, како су на вашимима секли кесе: „Дођемо на вашар и договоримо се да ортачки сечемо кесе. Онда, прво, заједнички

пресечемо гајтан на једној кеси, и стрпамо је у недра једноме од другога, пошто смо, претходно, пребројали колико новца у кеси има. Онда пођемо у вашер; напред иде онај у кога је осечена кеса. Кад будемо у средини вашера, онај, коме је, као бајаги, одсечена кеса, отпоче викати а онај, у којег је одсечена кеса, стане бежати. На вику се згрецају пандури, ухвате онога што бежи и одведу у чардак. Тамо је, већ, комесар (капетан, срески начелник), коме се пожали онај коме је кеса као бајаги одсечена, а ми остали сведочимо. У недрима онога што је бежао, одиста се нађе кеса и у њојзи новца онолико, колико је „оштећени“ рекао. Тада комесар казни коцкара с 25 батина, како је, тада, по закону било. Ми, тада, кријући подметнемо пандуру један дукат: да га много не туче, а он удеси те га туче *преко прста*, т. ј. врло јако замане прутом, али га преко прста спушта, те јако не удари. Али, зато се, ипак, осуђени коцкар из свега гласа дере: та дерњава привуче силан свет. И док дерњава траје, — а она, зато што пандур развлачи ударце, траје дуже — ми зађемо, па томе свету, који се тако начетио, сечемо и вадимо кесе, па благовремено измакнемо. Кад бој престане и стане се свет разилазити, осете многи да су им кесе одсечене, али ми смо већ ван сваке опасности. Дође, тада, нама и „бијени“, те изручимо новце и поделимо“.

